

STRUKTURE VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA

1. TEŽA ŠTEVILA

SVETOVNO PREBIVALSTVO

V času od 15. do 18. stoletja se je svetovno prebivalstvo podvojilo. Število ljudi se nam ponuja kot izvrsten kazalec uspehov in padcev. Po letu 1750 upadanja prebivalstva ni bilo več. A številke so le približne, saj še danes poznamo število prebivalstva le z 10% približkom. Prvo pravo štetje prebivalstva se je zgodilo leta 1801 v Angliji.

Ob povečanju števila prebivalstva naraste proizvodnja, razvije se poljedelstvo, manufakture, večajo se vasi ter predvsem mesta, več je tudi vojn. Obenem pa se niža življenjska raven in povečuje se število revnih in lačnih. Ob padcu števila ljudi pa se življenjska raven preživelih dvigne, povečajo se tudi plače.

Glede števila prebivalstva med 15. in 18. stoletjem je na voljo malo števil, ki pa so različne. Številke zadevajo le Evropo in Kitajsko. Oceaniji statistiki pripisujejo le okoli 2 milijona ljudi v vseh obdobjih. Za Ameriko se računa za nazaj na podlagi sedanjih števil, tako da je številka za vse 3 Amerike takoj po odkritju od 10 do 15 milijonov ljudi. V 17. stoletju se prebivalstvo celo zmanjša na 8 milijonov, saj je po evropski osvojitvi prišlo do ogromnega biološkega padca. Vzroki so vojne, težaško in surovo delo Indijancev ter bolezni, ki so prišle iz Evrope in Afrike, in so se zelo hitro širile. Pa naj naštejemo nekaj teh bolezni: koze, ošpice, gripa, griža, gobavost, kuga, venerične bolezni, tifus in slonavica. Se pa prebivalstvo v Ameriki veča šele od 18. stoletja naprej.

Kar se števil v Evropi tiče, se lahko zanašamo predvsem na izračune Karla Juliusa Belocha (1854-1929), ki je veliki predhodnik zgodovinske demografije. Kitajske številke pa temeljijo na uradnih štetjih in so njihove vrednosti vprašljive, saj gre za davčne številke in so prenizke. Do leta 1735 so šteli le moški med 16-im in 60-im letom. Leta 1741 je tako na Kitajskem 143 milijonov ljudi. Med Evropo, ki sega do Urala in Kitajsko vlada približna enakost (čeprav je zdaj zaradi velike rodnosti Kitajcev več) in iz nje lahko računamo približno število svetovnega prebivalstva.

Od 19. stoletja naprej imamo na voljo precej verjetne številke, in takrat Evropa ali Kitajska (vsaka zase) predstavljata četrtno vsega prebivalstva. Število ljudi na Zemlji v začetku 14. stoletja je bilo od 250 do 350 milijonov, ob koncu 18. stoletja pa od 836 do 1380 milijonov ljudi.

So pa nekatere številke zelo vprašljive. Afrika naj bi imela od 1650 do 1900 ves čas 100 milijonov prebivalcev, kar je previsoka številka, saj je Evropa imela takrat toliko prebivalcev. Bolj realna ocena je med 24 in 35 milijoni. Okoli leta 1680 je število prebivalcev približno takšno: Afrika 35 ali 50 milijonov, Azija 240 ali 360 milijonov, Evropa 100 milijonov, Amerika 10 ter Oceanija 2 milijona.

Nekoliko podrobneje si pogledajmo približno število ljudi v Evropi. Leta 1600 100, 1650 136, 1750 173, 1800 pa 211 milijonov ljudi. Za srednji vek je težje določati številke, a Evropa naj bi leta 1450 imela okrog 55 milijonov prebivalcev, v prvi polovici 14. stoletja pa 69 milijonov. Razlog za zmanjšanje prebivalstva je jasno razsajanje kuge.

Razlag o rasti prebivalstva je veliko, a mnoge razlage niso sprejemljive ko govorimo o splošni rasti prebivalstva. Na splošno se je v 18. stoletju povečal prostor, ki je bil na voljo ljudem, saj so se kolonizirala skoraj vsa prazna in na pol prazna ozemlja po svetu. Obenem je pomemben dejavnik tudi podnebje, saj je med 15. in 18. stoletjem samo od zemlje živelo od 80 do 90% vsega prebivalstva.

PRIMERJAVA VELIKOSTI

Današnja velikost mest, vojsk ter ladjevij je precej večja kot pa njihova velikost v 16., 17. stoletju. A kljub temu je potrebno tem mestom, vojskam ter ladjevjem dati priznanje, saj je bilo takrat precej težje nahraniti toliko tisoč ljudi ter vojakov in nastaniti ter kontrolirati vojake.

V 16. stoletju so bile Italija, Nemčija, sploh pa Francija prenaseljene. V Franciji je bilo takrat ogromno beračev, nekoristnih ter nezaželenih ljudi. Zaradi tega se pričnejo izseljevanja, ki v Franciji potekajo od pričetka preganjanja protestantov leta 1540 pa vse do srede 18. stoletja. Veliko Francozov se seli v Španijo.

Tudi povprečna gostota prebivalstva sveta je precej nižja od današnje, saj je bila od leta 1300 pa do 1800 največja gostota 6,6 preb. na km². Za čas okrog 1500 poznamo skoraj natančno razporeditev civilizacij, razvitih kultur ter primitivnih kultur po vsem svetu. Gordon W. Hewes takrat razlikuje 76 civilizacij in kultur, ki jih deli na primitivna ljudstva, nomade, ljudstva s še pomanjkljivim poljedelstvom, prebivalstva s številnimi orodji in prednostmi ter »razvite« dežele. Zemljevid Hewesa pa kaže še veliko stalnost predelov s kulturami in civilizacijami. Ves svet je bil znan in v človeških rokah že stoletja ali tisočletja pred evropskim zmagoslavjem. Evropa je od 16. pa do 19. stoletja le na novo odkrivala svet s pomočjo domorodcev in mešancev med domorodci in Evropejci. Velik uspeh Evrope pa je odkritje Atlantika in gospodovanje nad njegovimi prostranstvi, kar ji je odprlo vrata in poti do sedmih svetovnih morij.

Poleg civilizacij pa obstaja tudi ogromno primitivnega življenja. Tega je največ v Daljnem vzhodu, v Indijski podcelini, v gorovjih Kitajske, na Formozi, itd. Takih primitivcev Evropa nima, saj je svoje gorjane ukrotila ter udomačila. Na prostorih kjer je ljudi manj pa se namnožijo divje zveri ter živali na splošno. Po Aziji se klatijo tigri, levi kraljujejo v Etiopiji, severni Afriki in Perziji, krokodili mrgolijo po filipinskih rekah. Tu so še merjasci, divji konji in divji psi. Po Evropi lomastijo volkovi ter medvedi. Leta 1420 so volkovi vdrli v Pariz. Ko ljudje opisujejo razne love na živali ter ko govorijo o številu živali mnogokrat pretiravajo, sploh v Novem svetu. Ob koncu 18. stoletja se v Sibiriji močno razširi lov na morsko vidro.

STAREGA BIOLOŠKEGA REDA JE Z 18. STOLETJEM KONEC

Smrt ter rojstvo aktivno ter pasivno hodita vstric. Takoj po večjem številu smrti sledi večje število porok. Naraščanje in upadanje prebivalstva se izmenjujeta in pravilno izravnata, prvi pa so vedno prizadeti revnejši. Šele v 18. stoletju pa je število rojstev večje od števila smrti, a vseeno je v Franciji v letih 1772-3 ter 1779-83 več smrti.

Lakota je v Evropi dolgo časa del biološkega reda ljudi in struktura njihovega vsakdanjika. Dve slabi letini zapored že povzročita katastrofo. V zahodnem svetu in na Kitajskem so take katastrofe pogosto ublažene, v Rusiji (ostro podnebje) in Indiji (poplave, suša) pa ne. V Evropi začnejo krompir in koruzo gojiti zelo pozno, pa tudi novi poljedelski postopki se zelo počasi uveljavljajo, tako da lakota nenehno pustoši po Evropi. V Franciji je tako od 16. do 18. stoletja kar 40 splošnih lakot. Sem pa moramo dodati še ogromno krajevnih lakot. Precej bolj kot mesta, ki imajo zaloge ter hrano kupujejo v tujini, pa nastrada podeželje, saj kmetje nimajo nikakršnih zalog in ob lakotah je edina rešitev za kmeta umik v mesta. Ti so za mesta predstavljali nadlogo in mesta so se jih z raznimi deli ter zakoni želela rešiti. Še huje je bilo v Aziji, kjer imajo lakote apokaliptične razsežnosti. V Indiji so tako v času lakote v letih 1630-31 v neki vasi celo prodajali človeško meso, ljudje pa so odpirali trebuhe mrtvih in jedli njihov drob. Lakota na Finskem ob koncu 17. stoletja je vzela med četrtno in tretjino tamkajšnjega prebivalstva. Na vzhodu Evrope lakota pustoši še po 18. stoletju, zlasti v hladnem 17. stoletju pa pustoši še v zahodni Evropi. Razširjene so bile tudi bolezni, ki jih povzroča pomanjkanje hrane: skorbut, pelagra,... Tudi kruh, ki ga je jedlo preprosto prebivalstvo je bil skoraj zmeraj plesniv in trd.

Lakota pa je odpirala vrata tudi raznim epidemijam. Kuga je tako stalnica v življenju človeštva. Je bilo pa tu še mnogo drugih bolezni. Ena takih so koze, in neka medicinska knjiga iz 1775 govori, da za njimi zbolijo 95% ljudi, eden od sedmih pa za njimi umre. Omeniti je treba še tifus, razne oblike grip, jetiko, kolero, in angleško mrzlico. Bolezni gredo zmerom v sprevedu in skačejo od ene skupine ljudi k drugi. Sifilis izbruhne šele po odkritju Amerike, čeprav izvira že iz prazgodovine. Bolezen naj bi vzniknila kot posledica spolnih odnosov med dvema rasama.

Poznamo dve obliki kuge; prva je pljučna kuga, ki se pojavi s pandemijo leta 1348, druga pa je starejša, bezgavčna kuga. Zastoj bolezni se je zgodil v 18. stoletju, saj so po velikih požarih lesene hiše zamenjane s kamnitimi, poveča se čistoča notranjščin hiš in ljudi, majhne domače živali so odstranjene iz stanovanj. Zadnja večja kuga na Zahodu je v Marseillu 1720, Moskva hudo kugo doživi še 1770, Odesa 1814, na Balkanu pa so zadnji napadi kuge v Evropi v letih 1828-29 ter 1841. To velja za prvo vrsto kuge, medtem ko je bezgavčna kuga še naprej nevarna v toplih in vlažnih predelih še dolgo časa (leta 1942 se zgodi v mestu Oran v Alžiriji). Sicer pa je bila kuga v Evropi zelo pogosta, Besancon jo je na primer med letoma 1439 in 1640 doživel kar 40-krat. Ob izbruhu bolezni so se bogataši odpravili v svoje hiše na deželi, reveži pa so ostali v okuženem mestu, kjer jih je hranila in nadzorovala država. Nasploh je kuga pobila ogromno revnih. Ob kugah ljudje zapuščajo svoje službene položaje; tako v Franciji dostikrat pobegnejo celi parlamenti, odhajajo tudi župani, sodniki in oficirji. Po mestih se sprazni več tisoč hiš, okužene hiše pa so zaznamovane s križem z rdečo kredo. Mesta praktično umrejo. Mirno lahko rečemo, da nobena bolezen danes ne povzroča podobnih norij in skupinskih tragedij.

Bolezni se pojavijo, se razvnamejo, pojenjajo in včasih tudi izginejo. Tako je gobavost v Evropi verjetno premagana že v 14., 15. stoletju, kolera v Evropi izgine v 19. stoletju, koze so dandanes izkoreninjene po vsem svetu.

Človeško življenje se bojuje proti zahrbtnim in številnim boleznim ter proti skromnosti in nezadostnosti hrane. Pred 19. stoletjem lahko pričakuje le kratko življenje, nekaj dlje živijo le bogati, za kakih 10 let. Tisti, ki so dočakali 50 let so bili že starci, živeti več kot 70 let je bila izjema. Reveži so pričeli hirati že pred 40-im letom. Velika je bila tudi smrtnost Evropejcev na drugih celinah, npr. Angležev v Indiji. Podobno pa velja tudi za Neevropejce, ki tudi umirajo zgodaj. Kmetje ter reveži v Evropi umirajo brez pomoči zdravnikov, saj so predaleč ter predragi.

ŠTEVILNI PROTI ŠIBKIM

Kadar civilizacije izgubijo ali na videz izgubijo, je zmagovalec vselej »barbar«. A barbar je vsak, ki ne pripada tej civilizaciji, npr. za Grke je barbar vsak, ki ni Grk, za Kitajce je barbar vsak, ki ni Kitajec, itd. A kadar barbar slavi zmago, jo slavi, ker je že več kot napol civiliziran. Predvsem pa barbar zmaga le za kratek čas, saj ga podjarmljena civilizacija silno hitro posrka vase in sprejme novo identiteto.

Za civilizacije so resnično nevarni »barbari« le nomadi puščav in step v srcu Starega sveta. V časih ko je vse počasno, pomenijo hitrost in presenečenje. Poljaki še v 17. stoletju redno odvrtačajo tatarske konjenike na svojih mejah. A grozote nomadskih vpadov v Evropi niso bile tako hude kot na Kitajskem in v Indiji. Tu so pregrade šibkejšje kot v vzhodni in jugovzhodni Evropi. Rusi so sredi 16. stoletja zavzeli Kazan in Astrahan in se razmahnilo do Volge, Dona in Dnestra. Od konca 17. stoletja se je na Kitajskem z mandžursko osvojitvijo pričel nov red, Rusi in Kitajci so trčili drug ob drugega leta 1689 ob Amurjevi dolini. Tedaj se nekako konča velika usoda nomadov. Topovski smodnik je premagal njihovo hitrost. Civilizacije so v Peking, Moskvi, Delhiju ter Teheranu zmagale že pred koncem 18. stoletja. Nomadi pa so postali revna ljudstva, vrnjena na svoj prostor, kar so še danes.

Civilizacije premagujejo tudi prazen prostor. To je velika priložnost za Evropejce v Ameriki, za Ruse v Sibiriji, za Angleže v Avstraliji in na Novi Zelandiji. Od takrat naprej je bilo treba premagovati razdaljo. Življenje naseljencev na teh daljnih obrobjih se je tako pričelo iz nič, vsak je bil svoj gospodar. To so bila velika prostranstva, in John Bell, ki je leta 1719 popotoval po Sibiriji, je dejal, da 6 dni ni videl ne hiše ne človeka.

Stvari se zapletejo, ko napredovanje ne poteka več po praznih območjih. Rusi so ob širitvi v stepo med Volgo in Črnim morjem naleteli na križišče Nogajcev in Tatarov, ki so bili prednja straža turškega cesarstva. Naseljevanje ruskih kmetov se je dogajalo tudi s pomočjo kozakov, izobčencev, ki so bili konjeniki ter čolnarji.

Kultura je civilizacija, ki še ni dozorela, ni dosegla optimuma. Med čakanjem pa jo sosednje civilizacije izkoriščajo, kar je naravno, če že ne pravično. Zgodovina je namreč polna gospodarskih izkoriščanj. A kulture vseeno niso zanemarljivi nasprotniki. Potem ko jih razženejo se znova prikažejo in trmasto želijo preživeti. Kadar med sabo trčijo civilizacije, nastajajo drame, iz katerih se današnji svet še ni izvil.

Število je nedvomno v pomoč pregledu usode sveta med 15. in 18. stoletjem. Ljudje so v tem pregledu razdeljeni v velike človeške skupnosti, ki so za svoje vsakdanje življenje neenako oborožene, kot so neenako oborožene različne manjše skupine v neki družbi. Gospodarsko življenje in kapitalizem pa še ostreje kot materialno življenje delita svet na razvita in zaostala področja, na podlagi razvrščanja, ki nam ga je nesrečna stvarnost sodobnega sveta naredila tako domačega.

2. VSAKDANJI KRUH

Med 15. in 18. stoletjem je bila človeška prehrana v bistvu sestavljena iz rastlinskih jedi. Samo skromnost mesnih jedi je omogočila, da so se množice na Daljnem vzhodu zgodaj uveljavile in potlej razvile. Iz preprostega razloga; poljedelstvo daleč prekaša živinorejo, kadar se na enaki površini gospodarstvo odloča zgolj po aritmetiki kalorij. Montesquieu je rekel o deželah riža: »Zemlja, ki jo drugod uporabljajo za prehrano živali, je tam neposredno uporabljena za prehrano ljudi,...« Demografski razvoj zahteva zatekanje k rastlinski hrani. Lep nemški pregovor: »Človek je, kar je.« Prehrana priča o družbeni ravni človeka, civilizaciji, kulturi. Popotovanje Jenkinsa (1558), trgovca moskovske trgovske družbe nam dobro izpričuje življenje Nogajskih tatarov, ki so živeli od mleka in mesa, živeli so nomadsko življenje Njihova edina obrt je bila vojna. Take oblike nomadskega življenja najdemo tudi na zahodu med Kastilci in Bearnskimi živinorejci. Podobno nasprotje med Mongolijo in Kitajsko: nomadi- jedci mesa in osnova zelenjava v kitajski prehrani.

Evropa pa je seveda mesojeda. V stoletjih srednjega veka je poznala mize, preobložene z mesom. V 17. stoletju te ugodnosti presahnejo, ugodnosti pašniške živinoreje, pojavi se pravilo rastlinske nuje zaradi rasti števila prebivalstva. Šele v 19. stoletju pa uvoz nasoljenega mesa in znanstvena vzreja reši Evropo lakote. Evropejec se je v Novem svetu hranil z mesom. Na daljnem vzhodu je zbujal zgražanje in presenečenje pri domačinih z svojimi prehranjevalnimi navadami.

Dva starodavna preobrata: ob koncu paleolitika so vsejedci začeli loviti velike živali. Rodilo se je »veliko mesojedstvo«. Lakota po živalskih beljakovinah ni izginila do danes.

Drugi preobrat, 7. in 6. stoletje pred našim štetjem, neolitsko poljedelstvo: pridelovanje žit. Na račun lovišč in ekstenzivne živinoreje so se razširila polja.

Pojavita se tako dve človeški skupnosti, ki si stojita nasproti. Redki jedci mesa in številni jedci kruha. Reklo iz antične Grčije: »tisti, ki jedo ječmen, nimajo veselja do vojne.«

Skozi zgodovino sledimo bleščeči usodi pšenice, riža in koruze. Nekaj več o teh kulturah, ki so globoko zaznamovale človeško usodo sledi.

PŠENICA

Pšenica je predvsem Zahod, vendar ne samo zahod. Dosti pred 15. stol. je rasla tudi na planjavah severne Kitajske. Najdemo jo tudi za kratek čas na Japonskem in v J. Kitajski. Vendar je bila Kitajcem po besedah očeta de Las Cortesa (1626) zgolj dodatek. Kitajci niso znali ne zamesiti kruha ne speči mesa. Kot postranski pridelek je bila pšenica na Kitajskem vselej poceni.

Izvrstna pšenica je rasla tudi po suhih planjavah Inda in zgornjega Gangesa, Iranu. V Iranu so prodajali nekvašen opresnik, sad trdega kmečkega garanja. Dodajmo še, kar je vsem znano, pšenica je rasla povsod okrog Sredozemlja, saharskih oazah, Egiptu (gojili pozimi), Etiopiji.

Iz Evrope se je pšenica širila proti vzhodu zaradi ruskega naseljevanja. Širila se je v Sibirijo, onkraj Tomska in Irkutska. Že od 16. stoletja se je pšenica razširila v Ukrajino. V 18. stol. je v Ukrajini pšenica zaradi preobilja (1771, 1784) imela nizko ceno. Hranila je Turčijo, izvažali so jo v Španijo, Portugalsko, pa tudi v Francijo iz Marseilla. Čas »ruske« pšenice je nastopil kasneje. Leta 1803 prihod ladij z ukrajinsko pšenico v Italijo pomeni katastrofo v očeh posestnikov.

V iberški Ameriki je pšenica dosegla uspeh pozno (pretoplo podnebje, mrčes, tekmeči (koruza, maniok)). Uspeh v 17. in zlasti 18. st. Od 1739 so izkrcavale ameriške ladje moko in pšenico v Marseillu. V 19. st. pšenica slavi zmago v Argentini, J Afriki, Avstraliji, Kanadi, in s svojo navzočnostjo je dokazovala osvajalstvo Evrope.

PŠENICA IN DRUGA ŽITA

Pšenice nikoli niso gojili same. Piriko, pšenico z resastim zrnjem, so gojili v Italiji še v 14. stol., okoli 1700 v Alzaciji, Pfalzu, na Švabskem in na švicarski planoti kot krušno žito, Gelderlandu, namurski grofiji.

Proso je imelo še pomembnejšo vlogo. Dolga obstojnost v kaščah (včasih do 20 let). Proso so gojili v Gaskoniji, Italiji, srednji Evropi. Pri prosu je šlo za precej surovo hrano. Sorodna kultura pšenici- ječmen, konjska krma. Kadar je bila slaba letina ječmena, ni bilo vojne. (Turki ob Madžarski meji).

Proti severu se je ječmen umaknil ovsu in rži. Tam, kjer ni bilo pšenice, so iz vseh teh žit še v 18. stoletju pekli kruh. V Franciji je bila v 18. stol. polovica žitnih polj zasejana s »pšenico«: pšenica, rž, krušno žito. Druga polovica žitnih polj pa s slabšim žitom; ječmen, oves, ajda, proso.

Včasih so se zatekali tudi k rižu, ki ga je srednjeveška Evropa odkrila znova. Pristanišča v Turčiji in v Španiji so služila za trgovino z njim. V Evropi so ga kaj kmalu zasadili; riž z Majorke, Valencije. Od 15. stol. so ga gojili v Italiji in ga poceni prodajali na Ferrarskem trgu. Riž se razširi po posestvih v Lombardiji, Piemontu, Beneškem, Romaliji, Toskani, na Neapeljskem in na Siciliji. Riž je dosegel Ameriko, kjer je Karolina ob koncu 17. stol. postala velika izvoznica. Kljub vsemu pa ostaja riž na zahodu pomožna hrana, ki nikoli ne zamika bogatih. Riž, pomešan s prosom, je bil dober za cenen kruh, namenjen revežem.

Sojo je zahod štel za slabšo poljščino, ki je tako kakor riž ali proso namenjena, da poteši glad revežev.

Med pšenico in ostalimi dopolnilnimi žiti je vselej veljala medsebojna odvisnost v cenah. Cena pšenice je zmerom naraščala hitreje od cene ovsa. Pšenica in oves, lahko bi rekli ljudje in konji. Ko cena ovsa naraste, naženejo konje na pašo. Če se je razmerje med ceno ovsa in pšenico skrhalo, je bilo to znamenje lakote. Večja razlika v ceni, večja lakota. V Franciji se vzpostavi nekakšno razmerje v ceni 1635, tri proti dva. Krušnih žit ni bilo nikoli v izobilju. Izravnavo je iskal človek v sočivju, kostanjevi moki, ajdovi moki. Ajda ni trava, ampak večrobati dresnovec. Med hudo lakoto je bil (1674-1675; Dauphine) dober tudi žir in korenine.

Dopolnilna žita: suha zelenjava, leča, bob, grah, čičerika; so tudi cenen vir beljakovin. V beneških listinah so navedeni kot *minuti*, drobna živila. Arheološka raziskovanja

zgodnjesrednjeveških vasi kažejo na prehrano na temelju graha, ne pa pšenice. Španski vojaki(1570) na ladjah so imeli rajši čičeriko kot pa pšenico in prepečenec.

PŠENICA IN KOLOBARJENJE

Več kot dve leti zapored ni mogoče gojenje pšenice na istem mestu, medtem ko riž raste »na isti zemlji«.Pri pšenici je potrebno premeščanje, obračanje. Za pšenico je temo posledično potrebno dvakrat ali trikrat večji prostor. Na ista tla se tako pšenica vrne vsako drugo ali tretje leto. Sistem dveh ali treh kolobarjenj.

Na jugu je pšenica zasejana na polovici obdelovalne zemlje, druga polovica ostaja ledina.

Na severu je zemlja razdeljene na troje; zemljo za ozimino, za jarico (seje se jo pomladi) *marčno žito,marčnica, postnica* in naposled ledino. Pšenica, oves, ledina. Pšenico sejejo na prostor ledine, ob Lorenu poimenovana ledina tudi *trznica*, oves požene tam, kjer je bila prej pšenica in ledina zamenja oves. To je triletno kolobarjenje.

Dva sistema torej; dva in tri letno kolobarjenje. Jug zrnje bogatejše z beljakovinami, sever pridelek večji: kakovostna zemlja.

Oris posplošen, tudi na J je ponekod triletno kolobarjenje in obratno na severu (S Alzacija).

Tako je v gojenju žita zmerom mrtvo obdobje, v tem času se obnavljajo hranljive snovi. Nato je potrebno gnojenje in večkratno preoranje. Jethro Tull(1674-1741) je priporočal večkratno oranje. Celo do sedem oranj letno. Običajno tri ali štirikratno oranje letno .Gojenje pšenice zahteva skrbno gnojenje. Na Češkem so vodili na prostranih gospostvih sezname gnoja: »dungerregister«.Poglavitni vir gnoja je živina, ne pa podeželski človek, tako kot na daljnem vzhodu. Ponekod tudi na zahodu uporabljajo človeško blato (okolica Pariza, Valencije, v Flandriji). Pšenica in živinoreja sta med seboj odvisni in povezani, vprega, gnoj. Imamo zapleten sistem razmerij in navad med rastlinami živali in ljudmi. Sezonska delovna sila med žetvijo. V toskanska mrzlična močvirja vdre sleherni poletje neznanska množica žganjcev na lovu za višjim zaslužkom, vendar jih je veliko le teh žrtev malarije (1796).

Žitna polja gotovo niso taka kot zaprta in samozadostna riževa polja. Poljedelska revolucija, ki se je začela širiti po letu 1750, v deželi, kakršna je Francija, kjer je bilo žitnih polij v izobilju, kot vemo, predvsem S od Loare, do konca odvila šele po dobrem stoletju.

Ledino živinorejskih dežel je treba ločit od ledine žitnih polj. Trava živinorejskih polj je hranila črede ali za oskrbo z mesom, mlekom. S čim bi se naj prehranjeval Pariz? Kje naj bi staknili neznanske množice vlečnih živali, ki jih je terjala vojska in prevoznništvo?

Že v 18 stol so v Franciji prevzeli koruzo, v 2. polovici 18 stol se razširi koleraba, repa, zelje, skratka sodobne krmne rastline »poljedelske revolucije«.

Nasproti sta si stala torej območja bogata z živino in revna s pšenico in območja bogata s pšenico in revna z živino. V živinorejskih predelih je primanjkovalo zrnja, žita pa so potrebovala gnoj in živalsko vprego. Rastlinski »determinizem« zahoda je bil tako posledica ne le primanjkoavanja pšenice, ampak tudi trave potrebne za živino. Medtem se je Kitajska lahko odrekla naseljevanju in izkoriščanju gorovij zaradi riža. Riž se lahko sadi neprestano, ne potrebuje kolobarjenja.

SKROMNI PRIDELKI NADOMESTKI IN KATASTROFE

Slabost pšenice je slab pridelek: Na eno zrno pogosto pet zrn. Raziskave iz obdobja od 15. do 18. stol. pričajo o tem. Vse to je odvisno od kakovosti tal, obdelovalnih postopkov in podnebja. Produktivnost je razmerje med pridelkom in količino porabljenega napora (ni mišljeno samo delo), vrednost, ki je težka ocenimo in je gotovo spremenljivka.

Na hektar so posejali od enega do dva hektolitra pšenice. Ob razmerju pet proti ena bi dobili 7,5 hektolitra ali približno 6 stotov. Številki sta hudo skromni. Po besedah nekega sodobnega zgodovinarja je bil v 18. stoletju v Burgundiji »povprečni pridelek na povprečni zemlji in z odvzetim semenom na splošno med petimi in šestimi stoti na hektar.«. Francija ima 1775 25

milijonov prebivalcev. V glavnem živi od domačega žita. Izvoz je enak uvozu ne glede na letino žita. Poraba je 4 hektolitri/prebivalca na leto. Iz tega sledi 100 milj. hektolitrov je bilo potrebno pridelati v Franciji žita, ali 80 milj. stotov. Vendar je morala biti proizvodnja dosti višja zaradi potrebe po semenu in prehrani živali.

Po izračunih Wachterja za veleposestva tevtonskega reda (obdobje 1550-1695) kažejo večje številke: 8,7 stotov na hektar pšenice. Braunschweig: pšenica 8,5 stotov na hektar. Imamo tudi navedbe nizkih ravni pridelkov. Poljska med letom 1550-1650 je 60% letin rži dajalo od 2 do 4 zrnja na eno. Do izboljšanja pride konec 18. stoletja. Na češkem se pridelki povečajo v 2/2 17. stoletja. Madžarska in slovaška pa sta prav tako slabi kot Poljska. Madžarska postane velika pridelovalka pšenice šele v 19. stol. Tudi v Languedocu so pridelki med 16. in 18. stol nizki: dva do tri hektolitri na hektar, šest zrn šele po letu 1750.

ZVEČANJE PRIDELKOV IN Z ŽITOM ZASEJANIH POLJ

B.H. Slicher je naredil obsežno raziskavo o pridelku žita v Evropi. V letih 1200 do 1820 imamo nenehen razvoj. Obdobja pred 1200 do 1249: 3,7 zrnja Anglija, 3 Francija, 1250-1820: pridelek med 4,1 in 4,7, Anglija preseže že 1500 4,7, vzhodna Evropa se tega ne otrese do 19. stoletja. Pridelek med 6,3 in 7, Ang, Niz.: 7, Fra. Špa. Ita.: 6,3. Nem. Skandinavija 6,4. Velik napredek se kaže med 1750 in 1820 v najbolj obljudeni Angliji, Irski in Nizozemski. Očitno obstaja zveza med rastjo pridelkov in rastjo prebivalstva. Mesta so bila odvisna od presežkov žitne proizvodnje, vzpon iz treh na štiri zrna! Žitna polja so pogosto širili ob demografskih sunkih. Širitev žita je bila nujno povezana z manjšimi pridelki. Medtem je Anglija v 18. stoletju poudarjajoča krmne rastline in živinorejo revolucionarno povečala svojo proizvodnjo žit.

KRAJEVNA IN MEDNARODNA TRGOVINA Z ŽITOM

Mesto se oskrbuje s pridelki v dosegu roke, v 20 ali 30 kilometrov ozkem krogu, s tem se izogne dragemu prevozu in zatekanju po pomoč v tujino. Vse do francoske revolucije je bil kmet v Franciji dolžan žito prodajati na tržnici najbližjega mesta. Ob slabi letini mesta poiščejo pomoč pri neprizadetih žitnicah. Pomoč bizantinskega, turškega žita, sicilsko žito. Prevoz tega žita ima prednost po vodi: po rekah Saoni, Roni, Oisi, Marni. Marseille je v 18 stol. postal veliko пристanišče za »morsko pšenico«. Od 16. stol. velik pomen v žitni trgovini severno žito. Velik izvoz žita Poljske. Poljska večino žita izvozi, le majhen del obdrži zase. Kmetje so tu v bistvu sužnji fevdalcev, ki si trgovino z žitom pridržijo zase. Brez pridržkov lahko rečemo, da eno samo mesto v kakšni drugi državi Evrope zaužije več pšenice kot vse poljsko kraljestvo. Če se ena žitnica za trgovino zapre, se vedno najde druga, ki se odpre za Evropo. Glavni dobiček pri trgovini z žitom poberejo posredniki - oderuški trgovci. Žito kupujejo še »zeleno«.

Pri trgovini z žitom je bilo treba počakati do 18. stol. in še dlje, ko so se uveljavili veliki sistemi nakupovanja, skladiščenja in delitve, brez katerih težko in pokvarljivo blago ne bi moglo redno krožiti na velikih razdaljah. V 16. stol. še ni velikih trgovcev z žitom v večjih mestih. Ti se pojavijo v 18. stoletju. Francija je v obdobju pred francosko revolucijo ustvarila monopol, sebi v prid ali, rajši, v prid trgovcev in posrednikov v svoji službi, to pa se je na koncu zgrnilo na njena pleča in v njeno škodo. Stari sistem, ki ni mogel ustreči preskrbi razraslih mest, je bil povod za strahotne goljufije in poneverbe in od tod legenda o Pogodbi z lakoto.

ŽITO IN KALORIJE

Povprečna poraba kalorij na posadki španskega ladjevja v Indiji 1560 je bila 3500. Danes je med 3500 do 4000 kalorij na prebivalca. Vendar je bila med velikimi mestnimi množicami poraba blizu 2000 kalorij na prebivalca. Imeli so enoličnost obrokov. Delež ogljikovih hidratov je presegal 60%. Delež mesa, rib in mlečnih izdelkov je bil dokaj omejen. Jesti je

pomenilo tako vse življenje uživati kruh ali močnik! Severna Evropa je imela večji delež uživanja mesa, južna pa ogljikovih hidratov. Seveda je bila miza bogatih bolj različna od mize revnih. Kruh so bolj množično uživali na podeželju kakor v mestih. Okoli 1780 je kruh na Poljskem enajstkrat cenejši od mesa, petinšestdesetkrat cenejši od svežih rib., trikrat cenejši od masla,... Primer izdatkov zidarske družine v Berlinu okoli leta 1800: 44,2% kruh, 14,9% meso, 14,4% stanovanje, 11,5% izdelki rastlinskega izvora, 6,8% razsvetljava in ogrevanje, 6,1% obleka in drugo.

CENA PŠENICE IN ŽIVLJENSKA RAVEN

Cena žita se je nenehno spreminjala, odvisna od skladiščenja, prevoza, vremena, letine. Prekoračitev 100 ur dela za stot pšenice je bila vselej resna, prekoračitev 200 ur dela za stot pšenice je znak za preplah in pri 300 urah dela za stot pšenice je znak za lakoto! V primeru dragih cen žita se je kmet ali revež zatekel k drugim manj dragim pridelkom ali oblikam žit: soržica, rž, ječmen oves, kostanj.

KRUH BOGATIH, KRUH in MOČNIK REVNIH

Poiters 1362: štiri vrste kruha: kanoniški kruh brez soli, slan kanoniški kruh, ostri kruh in otrobnjak. Kanoniški: bel kruh. Ostri: nepresejana moka. Otrobnjak: 90% presejane moke + otrobi. Te vrste so ustrezale mirnim obdobjem. Evropa se vse do 18. stoletja hrani s pustimi juhami, močniki. Bel kruh je bil redkost, razkošje. Ta kruh in kanoniški kruh, sta dolgo ostala razkošje. Še v začetku 18. stol. se je dobra polovica kmečkega prebivalstva hranila z nekrušnimi žiti in ržjo. Prava revolucija belega kruha pride šele med letoma 1750 in 1850, v Angliji pšenica tedaj nadomesti druga žita, čedalje več kruha začnejo izdelovati iz moke, ki so jo v dobršnem delu očistili otrobov. Razširilo se je mnenje, da je za uživalce zdrav le kruh iz vzhajanelega testa. Za Diderota je močnik neprebavljiv, saj še ni kvašen. V Franciji že zelo zgodaj ustanovijo pekovsko šolo (1780). Napoleonovi vojaki širijo to dragocenost beli kruh po Evropi. Francosko prvenstvo na področju belega kruha je neizpodbitno.

KUPOVATI ALI DOMA PEČI SVOJ KRUH

Cena kruha se ni spreminjala, spreminjala se je teža kruha, ki so ga prodajali v pekarnah. Običajno pravilo je stalna cena različna teža. V Benetkah kruh pekov, 1606, komajda preseže kruh iz domačih krušnih peči. Navada domačega kruha je v veliki večini mest Francije izginila šele okoli let 1770-1780.

ŽITO JE NAMREČ KRALJ

Kruh je glavna skrb mest, držav, trgovcev, ljudi, ki jim živeti pomeni »zagrizniti v kruh.«. Cena kruha, na primer v Rimu se ne spreminja, spreminja se samo teža, kakor po pravilu velja domala povsod.

RIŽ

Obe rastlini, riž in pšenica, sta travi in izvirata iz suhih dežel. Riž so nato spremenili v pol vodno; zagotovi visok pridelek. Tudi danes je riž omejen na daljni vzhod, ki pridelava 95% vsega riža in ga porabijo na kraju samem, tako da trgovine z rižem ne moremo primerjati s trgovino s pšenico. Pred 18 stol. trgovina v smeri južne kitajske proti severni.

RIŽ KOT SUHA KULTURA IN VODNI RIŽ

Izvor v osrednji Aziji. Razvoj riža okoli 2000 p.n.š., pšenica prej 5000 p.n.š. Prva kitajska civilizacija se ni zmenila za riž, saj se je še vedno štel za suhe rastline. S. Kitajska je tedaj gojila sirek, pšenico in proso. Južna kitajska je živela od jama (gomolji, hranljiv škrob) in tara (rastlina sorodna repi).

Vodni riž se je najprej uveljavil v Indiji, okoli 2000 ali 2150 p.n.š. je dosegel J. Kitajsko. Čas se zavrti. Stari sever Kitajske se je umaknil novemu jugu, zardi gojenja riža na jugu in tudi zaradi vdorov in pustošenj. Gojenje riža se je iz Indije, J. Kitajske razmahnilo v Tibet, Indonezijo, Japonsko. Na japonskem dobi riž prvo mesto v prehrani šele v 17. stol. Poleg poplavljenih riževih polj se je riž uveljavil tudi kot *suha, gorska kultura* (Sumatra, Cejlon) na

izkrčenem požganem koticu gozda. Tu smo daleč od načrtnega pridelovanja na riževih poljih in hudo daleč od utrudljivega garanja na takih poljih.

ČUDEŽ RIŽEVIH POLJ

Oče De La Cortes je leta 1626 trdil »ni palca zemlje in najmanjšega koticu, ki bi ne bil obdelan.« Voda na riževih poljih priteka in odteka; blatna voda je blagoslov saj obnavlja rodovitnost in ne ugaja komarju, ki prenaša malarijo. V Siamu in Kambodži so sadili vrsto plavajočega riža, devet do deset metrov visoka stebela, s čimer so se prilagodili velikemu dviganju in upadanju vode. Želi so iz čolnov. Vodo so črpali iz vodnjakov ali pa jo speljali po bambusnih ceveh iz vodnjakov. Imeli so preprosta dvigala za vodo in črpalke na nožni pogon. Cesarski prekop od Modre reke do Pekinga je bil obenem in je velik namakalni sistem. Resnična moč riževih polij je v vsakoletni dvojni in včasih trojni letini. Sadijo mlade sadike in ne samih zrn riža, kar skrajša čas. Mlade sadike vzgajajo na gojiščih obilno gnojnih s človeškimi izločki in mestnimi odpadki, kar skrajša čas in daje mladim rastlinam moč.

Rižev polje je tako prava tovarna. Hektar zemlje s pšenico daje v Franciji v Lavoisierovem času 5 stotov; hektar rižišča prinaša pogosto 21 stotov užitnega riža. Preračunano v kalorije na hektar; 7 350 000 riž, 1 350 000 pšenica. Ali 340 000 kalorij, če bi hektar, namenjen živinoreji, dajal 150 kilogramov mesa. Številke govorijo v prid rastlinski hrani. Na V je riž vsakdanja hrana, tako kot kruh na Z. Kitajec se riža nikoli ne naveliča, tako kot Evropejec kruha. Mandelsko 1639 ugotavlja: »Iz riža delajo na Kitajskem tudi vino.«.

Na kitajskem so bile prehrabene navade take; veliko riža in malo ali nič mesa. Tu se kaže velika gospodovalnost riža. Odvisnost plače kitajskih vojakov od cene riža. Velika demografska rast južne Kitajske se je pričela že v 13. stoletju.

ODGOVORNOSTI RIŽA

Riževa polja zavzemajo malo prostora. Bogati pridelki omogočajo prehrano številnega in gostega prebivalstva. Ljudstvom riža je bila zagotovljena dovoljena prehranjevalna varnost. Na Kitajskem je drugače kakor na Javi ali na Filipinih, gorski riž izjema, vsaj tja do 18. stoletja. Vse kar je Evropa našla v svojih gorah, vse to je Daljni vzhod prezrl. Pa si zamislimo Savojo brez čred in z aktivnim prebivalstvom na kupu v nižinah v Evropi, ob bregovih rek in jezer. Za drugačno razporeditev prebivalstva na Kitajskem je krivo gojenje riža in izobilje le tega, ter prehranjevalne navade kitajskega prebivalstva. Med Kitajsko in Evropo ni nikakršne primerjave, kjer se je že zdavnaj pred homerskimi epi uveljavila kmečka civilizacija sredozemskih dežel. En hektar orne zemlje v Evropi nahrani precej manj ljudi kakor na Kitajskem. Gojenje riža na kitajskem se ni umaknilo navzven, k osvajanju novih ozemelj, ampak v prvi vrsti k zgodaj razvitim mestom. Kmet je prihajal v mesto po dragocena gnojila in tam prodajal zelenjavo, kislo vino. Sožitje mesta in podeželja je bilo tako močnejše, kakor na zahodu. Za vse to je kriv riž, zlasti pa še njegov uspeh. Kitajska je začela obdelovati gričevja šele v 18. stoletju zaradi pritiska demografske rasti. Takrat se tu revolucionarno razširi koruza in krompir. Tokio (Edo) okoli leta 1700 šteje milijon ljudi, predvsem zaradi rasti poljedelske proizvodnje. Japonska je imela takrat že 30 milijonov prebivalcev.

Mesta v Indiji so v 17. stoletju doživela širok demografski razvoj, tako kakor na Japonskem se proizvodnja poveča, in menjava, predvsem riža in žita, po kopnem, morju in rečnih dolinah, se odvija po velikanskih razdaljah. Drugače kot na Japonskem, pa se poljedeljski postopki ne razvijajo. Izločke govedi v Indiji ne uporabljajo kot gnojilo takrat, ampak kot kurjavo. Človeškega blata, zaradi verskih razlogov v Indiji ne uporabljajo za gnojilo. Velik demografski pritisk v 18. stoletju je v Indiji povzročil silovite lakote.

KORUZA

Koruza je podprla razmah Inkov, Majev, Aztekov. Učenjaki 18. stoletja so menili, da je koruza prišla iz daljnega vzhoda in Amerike. Danes je jasno, da koruza izvira iz okolice Ciudad de Mexica. Arheologi so odkrili tam cvetove, ki so pripadali gojeni ali pa divji koruzi. Našli so ostanke divje koruze izpred 7000, 8000 let. Razlika med divjo in gojeno

koruzo je v tem, da je pri gojeni koruzi zrnje ujeto v liste. Še vedno pa ni lociran kraj izvora divje koruze na svetu in zakaj je divja koruza izginila.

KORUZA IN AMERIŠKA CIVILIZACIJA

Načrtno gojenje koruze je bilo na bregovih mehiških rek in na perujskih terasah: Inki. Na eno zrnje so pridelali v sušnem predelu kolonialne Mehike od 70 do 80 zrn. Na najboljši zemlji lahko doseže pridelek do 800 zrn na eno, komajda verjetno. Možne so dve letine z namakanjem ali s padavinami. Gojenje koruze je zahtevalo v kolonialnem času malo truda. Brez koruze ne bi bilo piramid Majev in Aztekov ali Machu Pichuja, saj je koruza zahtevala zelo malo dela in vloženega truda, lahko so se posvečali drugim stvarim.

Rezultat: koruzni mlinci so zanič vsakdanji kruh. Koruza in krompir v Andih, to je bila vsakdanja slika prehrane kmeta, edina pomoč premagovanju lakote mu je žvečenje listov koke. Pitje piva iz kaleče (prežvečene koruze), chica (pivo) ali perujsko pivo - sora. Vse to pitje so oblasti zaman prepovedovale. Trgovina med soljo, ki so jo kmetje dovažali iz andskega višavja je vedno služila za dobro menjavo s koruzo, koko in alkoholom z nižin. Tako je krožila koruza in koruzna moka.

PREHRANJEVALNE REVOLUCIJE 18. STOLETJA

Na eni strani stari svet: riž, pšenica sladkorni trst, kavovec, na drugi novi svet: koruza, krompir, fižol, paradižnik, maniok, tobak... Sprva v Evropi velik odpor proti krompirju: lepljiv, neprebavljiv. Na kitajskem JV koruzo še dandanes zaničujejo. V Evropi novim rastlinam prvi odprejo vrata revni. Demografska rast vse te rastline spremeni v nujno potrebo.

KORUZA ZUNAJ AMERIKE

Poimenovanje koruze v posameznih obdobjih in posameznih predelih po svetu. Lorena: Rodoško žito. Pireneji: špansko žito. Bayonn: indijsko žito. Toskana: Sirska dura. Po Italiji: grano turco. V Nemčiji in Holandiji: turško žito. V Rusiji: kukuruz. Franche-Comte: turščica. Ker je koruza zatrla ponekod gojenje prosa, so jo kratko malo poimenovali proso, vendar le do francoske revolucije. Koruza doseže množičen uspeh v Evropi šele v 18. stoletju. Sprva jo gojijo po vrtovih. Na Balkanu se uveljavi z vsaj ducat različnimi poimenovanji, da bi pa se izognili davkom in zemljiškim dajatvam, se koruza zapre na vrtove. V Andaluziji se prime zelo zgodaj, že leta 1500, na beneškem jo gojijo že okoli 1539.

Nikjer se koruza ni uveljavila med premožnimi sloji. Vendar ima koruza eno prednost, donosnost. Koruza se zasidra na ledini in na nji pripravi »revolucijo«, ki jo lahko primerjamo z uspehom krmnih rastlin na tej isti neobdelani zemlji. Čedalje večji delež koruze je naposled povečal tudi pridelavo pšenice, namenjene trgu. Kmet je koruzo in prodaja pšenico. Koruza se na Kitajskem uveljavi pozno, šele v 18. stol. Najprej množično osvoji sever Kitajske, nato jug. To sproži vnovično demografsko ravnotežje med severom Kitajske in prej bolj poseljenim jugom. Tudi Japonske koruza ne zaobide.

ŠE POMEMBNEJŠI KROMPIR

Izvor v Andih;2000 p.n. š. Uspeva višje kot koruza. Kitajska, Japonska, Indija in muslimanske dežele niso sprejele krompirja. Uspeh krompirja je bil ameriški in seveda evropski. Krompir je bil eden od vzrokov rasti prebivalstva v Evropi. Na splošno je krompir osvojil Evropo šele ob koncu 18. stoletja in celo šele v 19. stoletju. Kakor koruza pa je tu in tam doživel uspeh prej. V Alzaciji 1660, Loreni 1680, v 1/2 17. stoletja na Irskem, tam postane v 18. stol. glavna prehrana kmetov. Krompir se v deželah, kjer je bila njegova zmaga hitra in obsežna uveljavi predvsem zaradi take ali drugačne stiske: pomanjkanje, vojne. Medtem ko je žito izpostavljeno vojni, krompir ni, saj uspeva podzemno. Vsaka vojna spodbudi gojenje krompirja. Krompir se tu in tam izogne desetini. Krompir je v Flandriji do konca 18 stoletja nadomestil 40 odstotkov porabe žit v prehrani. Revolucija krompirja se je v Evropi začela šele v 19. stoletju. Ta revolucija je bila del širše revolucije v 19. stol., zelenjavo in stročnice so z vrtov pregnali na širše njive.

KAJ PA DRUGOD PO SVETU

Pšenica, riž, koruza in krompir se spreminjajo s svojimi porabniki vred. Predkolumbovska Amerika je poznala 5, 6 vrst krompirja, znanstveno poljedelstvo jih je izdelalo tisoč vrst. Maniok se je uveljavil predvsem v Afriki in je danes branik proti pomanjkanju.

LJUDSTVA Z MOTIKO

Neznansko prostranstvo ozemelj: Oceanija, predkolumbovska Amerika, črna Afrika in dobršen del južne in JV Azije. Obdelovanje z motiko je posledica zelo stare poljedelske revolucije, starejše od tiste izpred 6000 let. Po vsej verjetnosti izvira obdelovanje z motiko iz Mezopotamije in se izgublja tam nekje v prazgodovini. Tako je velika razlika med poljedelstvom s plugom in motiko, ampak determinirana zaradi orodja. Kmetje z motiko so zaostali in jih še vedno blag demografski pritisk ne sili k vodenju vprege. Delo je donosnejše, če upoštevamo porabljeni čas in napor, ne dovoljuje pa gostih družb. Človeštva motičnih ljudstev se ujemajo v skupku dobrin, rastlin, živali, orodjih in navad. Ti ljudje imajo povsod pravokotno hišo brez nadstropij, znajo obdelovati lončenino, gojijo domače živali, nikoli pa ne živine. Hrano pridelujejo iz bananovcev, kruhovcev, oljnih palm, buč, tarov in jamov. Živino srečamo le na afriških stepah in savanah, ki se je razširila s posredovanjem abesinskih kmetov s plugom. Največja izvornost so afriška hranljiva drevesa: kolovci, bananovci in palme, ki dajejo olje, vino, kis, vlakna, listje.

Kmetje v Andih so potomci ljudstev azijskega rodu, ki so že zelo zgodaj prišli v Ameriko čez Beringov preliv okoli 48 000, 46 000 p.n.š. V četrtem tisočletju pred našim štetjem je prišel človek na Ognjeno zemljo. Lov in ribolov je narekoval selitve od severa Ameriške celine proti jugu. Skratka, ljudstev in družb, ki temeljijo na prvinskem, a živahnem poljedelstvu, ne smemo podcenjevati. Pomislimo samo na razprostranjenost Polinezijcev.

IN NAJPREPROSTEJŠA LJUDSTVA

Še nižje od motičnih ljudstev so ljudstva, ki živijo brez poljedelstva od nabiranja, lova in ribolova. Ti lovci živijo na neskončnih prostranstvih, ki jih ne morejo izkoristiti zaradi pragozdov, močvirij, poplavnih rek, zveri, tisoče ptic, ledu, vremenskih nevšečnosti. Narave, ki jih obdaja, ne obvladujejo, so na ravni nič zgodovine, rečeno je bilo, kar pa ni točno, brez zgodovine.

Današnji svet še ni uničil vseh motičnih ljudstev. In še zmeraj živi tudi nekaj najpreprostejših ljudstev, tu in tam, na varnem na negostoljubnih ozemljih, kjer si najdejo zatočišče.

3. ODVEČNO IN VSAKDANJE: HRANA IN PIJAČA

Evropa je bila s prehodom v novi vek pred izzivom postavljanja standardov, ki bi v družbi vzpostavili nujno distinkcijo med povprečnim (večinskim) prebivalstvom in izjemnim (v znamenju razkošja). Navkljub neprijetni dialektiki je tovrstno razlikovanje potrebno za razumevanje koncepta razkošja, to je nekaj kaj je dosegljivo samo peščici izbrancev in takoj ko postane dostopno širši raji, izgubi na pomenu (primeri sladkorja, popra, dišav...). Seveda pa se razkošje nujno v različnih obdobjih različno definira (Anglija 18. Stol. je na vrh kulinarčne piramide postavila želvjo juho, Španci so srebro menjavali za ničvredne lasulje, Francozi zapravijo bogastvo za odkupovanje tuje »krame«, Kitajci norijo za lastovičnimi gnezdi). Vendar vsaka modna muha pride slej ko prej v nemilost okuševalcev in ji popularnost upade ali pa se standardizira. Vsa ta igra razkošja nam prej ko ne prikaže večni »razredni boj«, ki le te materije uporablja za jasno postavitev meje med večino in izbranci. Vsa ta igra pa se na koncu sprevrže tudi v vrednotenje civilizacij in različnih kultur in njihovo umeščenje na piramido civiliziranosti, omikanosti, večvrednosti, kjer je Evropa še daleč za vzhodom, pa vendar na lastni piramidi kraljuje. Gaston Bachelard pojasnjuje, da »osvojitev odvečnega daje večjo duhovno vzdržnost kot pa osvojitev potrebnega«, ekonomist Jacques Rueff pa trdi, da je »proizvodnja hči poželenja«.

MIZA: RAZKOŠNA IN MNOŽIČNA PREHRANA

Pred 15. ali 16. stol. Evropa ni poznala razkošnih jedi in dobro obložene mize. Glede tega je močno zaostajala za kuhinjo Starega sveta. Kitajska kuhinja, ki je plod dolgega izročila, je polna začimb, okusov, tradicije, raznolikosti in uravnovešenosti in seveda tudi dolgo tradicijo predstave hranjenja in spoštovanja umetnosti jedenja, s katero je mogoče primerljiva samo Francija v zadnjih stoletjih. Vendar tudi ta razkošna hrana nikoli ni bila dostopna preprostim kmetom, ki se praviloma svoje najboljše pridelke izvozili, zase pa pridržali le najbolj nujno. K.C. Cheng in J.Spencer se strinjata pri trditvi, da je kitajska dežela, kjer so bile razlike na mizi bogatih in revnih največje. V tem času pa so začele v Franciji masovno izhajati kuharske knjige za gurmane in gurmanski priročniki, ki so zapovedovali višjemu sloju, kaj se je in kaj ne. Če Kitajska pozna kvalitetno kuhinjo od 5. stol. in muslimanski svet od 11. in 12. stol., se ja ta zamisel v Evropi porodila šele v 15. stol. v italijanskih mestih, še posebno v Benetkah. Že v tem času postane vzor Francija, še posebej Pariz, kjer se na jedilnikih pogosto znajdejo fazani, jerebice, paštetke, divjačina. Do dokončne uveljavitve pride pod Filipom Orlesnaskim in z izidom Meščanske kuharice (Menon) 1746, ki je doživela več ponatisov kot Pascalova Pisma provincialu. Zavaljo novih kolonij je Evropo preplavila tudi nova hrana in ameriške purice so izpodrinile gosi, ki so dotlej dominirale na francoskem jedilniku.

EVROPA MESOJEDCEV

Evropa pred 15. stol. ni poznala pretajene prehrane in mogoče je najlepši dokaz za to dejstvo, da se je meso nagrmadilo, kar je že samo po sebi predstavljalo nadstandard in se je ohranilo še pozno v novi vek. Meso je bilo na jedilniku vsak dan, tako pri plemstvu, kot pri kmetih. Obloženost orleanske in beneške tržnice z različnim mesom, vključujoč divjačino je presenetljiva in še bolj zavidljive so nizke cene, ki so bile dejansko vsem dostopne. V 15. stol. je cena divjega merjasca tako nizka in uporaba tako samoumevna, da stane manj kot meso iz mesnice. Po odloku saških vojvod (1482) je moral obrtnik dobiti vse skupaj 4 jedi (juho, dve vrsti mesa in zelenjavo), če je postni dan pa (juho, svežo ali nasoljeno ribo in dve vrsti zelenjave). To, da je bila miza preobložena z mesom nam priča o redni preskrbi. V Buttstedtu pri Weimarju, največjem živinskem sejmu v Nemčiji se je lahko naenkrat nahajalo tudi 16000 do 20000 glav goveda. Benetke so se preskrbovale s čredami z vzhoda ali po morju iz Dalmacije. Ostanki pri klanju so bili predvsem hrana revežev, še posebno drobovina. Velika mesta pa niso uvažale le mesa, ampak tudi mesarje (Benetke iz Graubundna, Balkan Albance in Epirce. Evropa je bila po črni kugi zagotovo dobro preskrbljena in zaradi pomanjkanja delovne sile (ljudi na splošno) so bila tudi plačila sorazmerno visoka napram prejšnjemu stoletju. Paradoks, ki je nesrečno očrnil srednji vek s predstavo o življenju v pomanjkanju, je še bolj absurden, ko se oddaljimo od jeseni srednjega veka, bolj namreč pada življenjski standard vse do 19. stol, na Balkanu do 20. stol.

OBROK MESA SE PO 1550 ZMANJŠUJE

Uživanje mesa se v drugi polovici 16. stol. začne občutno zmanjševati in vsi opisujejo pretekle čase kot idilo, kjer so se mize navadnih kmetov šibile pod težo mesa za praznike ali ne. Predvsem je na trgu primanjkovalo žita in njegova cena absurdno poskoči. Uživanje mesa se je do 1850 vseskozi zmanjševalo, čeprav so bila tudi svetla obdobja (po tridesetletni vojni v Nemčiji, število živine ponovno naraste). Stanje se začne popravljati v 19. stol. s porastom umetnih pašnikov in dobave mesa iz Novega sveta. V procesu reduciranja pa so najmanj trpele severne dežele, še posebno Anglija po poljedelski revoluciji. 1778 o veliki londonski tržnici Leaden Hall španski ambasador zapiše, da tam v enem mesecu prodajo več mesa kot Španija v celem letu. Z zmanjšanjem deleža mesa lahko opazimo večje uživanje dimljenega ali nasoljenega mesa. Nasoljena govedina prihaja zlasti iz Irske, kjer proizvajajo tudi slano

maslo. Nasoljeno mesto je primerno za ladje, s časoma pa postane hrana revežev in črnih sužnjev čez Atlantik. Nasoljena svinjina prevladuje kot glavni mesni obrok na podeželju Nemčije in Francije. Edina od »razvitih« Evropskih držav, ki je ostala strogo mesojeda, je Anglija. Če bi z našo predstavo primerjali jedilnike preprostežev v Rusiji ali Balkanu s tistimi v Nemčiji ali Franciji, bi ugotovili, da sta Balkan in Rusija še vedno bolj mesna in tudi hrana bi nam bila bolj po godu. Marsikatera zapostavljena dežela ni človeško nič revnejša od bogatih dežel. Življenjska raven je odvisna od števila ljudi in količine virov, ki so jim na voljo.

KLUB VSEMU POSEBEJ OBDARJENA EVROPA

Ugodnosti v Evropi so se lahko še tako zmanjšale, pa vendar je bilo mesa napram Aziji še vedno v izobilju. Na Japonskem jedo samo ribe in divjad ubito na lovu, Indija je bolj ali manj vegetarijanska, Kitajska postreže z na koščke narezanim mesom, ki nikoli ni samostojna jed, edino Mongoli jedo pri vsakem obroku ovčetino. Evropski popotniki so nad količino mesa, ki se jo zaužije na Kitajskem naravnost ogorčeni, dokler ne doumejo, da je Kitajska izjemno na gosto poseljena dežela in da prostora potrebnega za gojenje živine ni oz. ga poseljujejo ljudje. Evropejci, ki so razkošnost kuhinje merili v količini mesa, seveda niso razumeli fine pritaženosti in harmoničnosti kitajske kuhinje. Prav tako Turčija ne pretirava z mesom oz. ga konzumira v razumnih merah. Evropejci po vse več zalog mesa posežejo iz bogatih kolonij, še posebno Argentina, kjer se je za en sam obrok zaklalo divjad. Južna Amerika svoje črne sužnje hrani z na soncu posušeno govedino, ki jo izvažajo tudi v Evropo kot hrano za reveže. V Provansi so šele okoli 1690 začeli klati govedo, t.i. veliko meso, do tedaj naj bi veljalo za nezdravo.

PREVEČ DOBRIH JEDI ALI ZAMIZNA PRETIRAVANJA

Po 15. in 16. stoletju je zamizno pretiravanje v obliki bizarnih razkošnih jedi privilegij bogatašev. Želvjve juhe, izbor gurmanov, so prestiž, ki prekašajo celo divjega merjasca, ki je ob njej videti čisto vsakdanja jed. Na kraljevskih pojedinah, se najboljši kosi mesa ali ribe hranijo za najvišjo aristokracijo, medtem ko se kvaliteta mesa niža s položajem posameznika v družbi. Najslabše kose mesa prodajajo pred mesnicami za reveže. Kraljevske pojedine so bile sestavljene iz zelenih ostrig, leščark, strnadi, rdečih jagod in ananasa in kupom bizarnih omak. Malomeščani so lahko kupili ostanke iz kraljevske pojedine po zasoljenih cenah in 1/4 Pariza se je brez sramu prehranjevala s tem.

KAKO POGRNITI MIZO

Razkošje so tudi mize, posodje, srebrnina, prt, prtički, razsvetljava s svečami, okvir jedilnice. Umetnost pogrinjanja mize je doživela razmah. Kuharska knjiga *Podeželjski užitki* (1654) je nudila niz nasvetov, kako morajo biti gosti razporejeni, koliko jedi mora biti serviranih... V tem času pa je bila uporaba vilice še vedno neaktualna. Dotlej je bila navada, da se je ves pribor prineslo s sabo na obilno pojedino in šele v 17. stol. je to vlogo prevzel organizator. Iz tega obdobja so tudi znani seti srebrnega pribora. Vilice v grobem izvirajo iz 16. stoletja iz Benetk in so se le počasi razširile po Evropi, namreč še pozno v 18. stol. so prisotne velike količine prtičkov in umivalnikov za umivanje rok.

LEPO VEDENJE SE LE POČASI UVELJAVI:

Do 16. stoletja tudi ni bil poznan koncept jedilnic, oz. prostorov namenjenih za prehrano. Gospod je pred tem jedel v veliki kuhinji in tudi po uveljavitvi je bil ta prostor rezerviran za bogate in nikakor ne za služinčad. Pri tem pa se je izoblikoval tudi Evropski večvrednostni

kompleks naprav vzhodu, kjer so barbarsko sedeli na tleh med prehranjevanjem, vse še vedno jedli z rokami... Tudi v umetnosti se spremeni percepcija obilne mize. To je jasno razvidno na slikah Zadnje večerje, kjer je še pred kratkim miza bila obložena s hrano in ne s priborom, medtem ko sedaj vidimo pred vsakim apostolom nož, krožnik in čašo.

VSAKDANJA HRANA: SOL

Sol je nujno potrebna surovina in posledično vir bogatenja. Ni ga rudnika soli, ki ne bi bil izkoriščen in ne sredozemskega kraja, kjer ne bi izkoriščali morja. Tudi za časa vojn, je trgovina s soljo nemoteno potekala, čeprav je v teh časih postala tako zaželeno in vredno blago, da so jo npr. v Afriki menjavali celo za zlati prah, slonovino ali črne sužnje. Evropejci so imeli ogromno potrebo po soli in nek zdravstveni zgodovinar celo trdi, da je kmečke upore v zahodni Franciji v 16. stoletju sprožil davek na sol.

MLEČNI IZDELKI, MAŠČOBE, JAJCA

Nobenega razkošja tudi ni pri sirih, jajcih, mleku in maslu, ki so široma uporabljeni po celi Evropi in predstavljajo eno izmed osnovnih živil. Sir, poceni beljakovina, je za francoske kmete predstavljala vir bogatenja, ko so ga leta 1698 vojakom prodajali v Italiji in Nemčiji. V začetku 18. stoletja je začel v Franciji dobivati na ugledu in prestižu, pred tem pa mu niso namenili v gurmanskih knjigah veliko prostora. Islamski svet vse do Indije je mlečnim izdelkom namenil veliko pozornosti (jogurt, kislo mleko, kajmak) in le ti so bili del vsakdanjega jedilnika, tudi na mizah razkošnejših. Trdovratna izjema pri uporabi mlečnih izdelkov pa sta Kitajska in Japonska, kjer se jim zdi mleko iz krave umazano in tisto malo maščob, ki jih potrebujejo raje nadomestijo s sojo. Na Zahodu pa je potreba po mleku tako velika, da obstaja resno vprašanje preskrbe. Maslo je dobrina, ki je bolj cenjena na severu, ostala Evropa preferira svinjsko mast, olivno olje. V Holandiji se je sicer uveljavilo maslo šele v 18. stoletju, kot hrana bogatašev, med tem ko so Sredozemci bili mnenja, da širi gobavost. Cena jajc je bila dober indikator gospodarskih razmer in življenjskega standarda, saj je kot nujno potrebna surovina izjemno spreminjala ceno med časom vojn in časom miru. Vendar to je ponovno strast mesojede Evrope, med tem ko vegetarijanski daljni vzhod jajca redko uporablja in nikakor niso del vsakdanje prehrane.

MORSKI SADEŽI:

Prehrana z morskimi sadeži še zdaleč ni tako prisotna, kakor bi lahko bila. Cel novi svet se praktično ne poslužuje dobrin iz morja, medtem ko je na Japonskem in južnem Kitajskem ribolov še kako prisoten. Na Kitajskem, kjer jedo sladkovodne ribe, gojene tudi v ribogojnicah, jih konzervirajo v obliki omak, med tem ko jih je Evropa nasoljevala in dimila. Evropa zaradi manjših naravnih morskih bogastev ni primerljiva z Japonsko, ki je še dandanes vodilna ribiška sila. V Evropi pride riba v poštev še posebej med postnimi dnevi, katerih je pa 166 na leto. Sredozemsko morje je precej omejeno z viri, razen nekaj redkih izjem, npr. bosporska tuna, lignji, hobotnice, sardele. Atlantski ocean je po drugi strani precej založen in tudi sorazmerno izkoriščen. Vse te dobrote seveda najdejo meso na tržnicah večjih mest, vendar bolj ko se umikamo proti celini, večje je izkoriščanje sladkovodnih virov.

LOV NA TRSKE:

Veliko izkoriščanje trsk ob novofundlandskih obrežjih je pomenilo ob koncu 15. stoletja pravo revolucijo, saj je le ta specifična vrsta bila dostopna skorajda v neomejenem številu. Ob tem so se seveda sporekle velesile, kdo bo imel primat nad lovišči in dostop so si zagotovile Anglija, Holandija in Francija. Največja težava pa je seveda bila kako shraniti in prepeljati

ribe so potrošnikov. Ribe so nasoljevali, najbolj pogosto kar na ladji in pa sušili. Polenovke so bile najpogostejša morska hrana, pri čemer se je seveda razlikovala kvaliteta in cena. Ribiške ladje, ki so delo opravile najhitreje in najkvalitetnejše so si lahko obetale precejšnje bogastvo. Polenovka zaradi velike prisotnosti na trgu, je namreč med postnimi dnevi revežem omogočala, da se držijo verskih predpisov, prav tako kitova mast, ki so jo kasneje začeli uporabljati za razsvetljava, milo in ostale industrijske namene. Tako se je tudi lov na kite precej razširil, čeprav mesa niso več jedli (razen divjaki na rtu Dobrega upanja), kar je kar precej zreduciralo število plavajočih sesalcev.

PO LETU 1650 PRIDE POPER IZ MODE

Poper, preprosta začimba, ki se nam dandanes zdi običajna, je bila bistveni predmet trgovanja z Jutrovim in celo sanje popotnik 15. in 16. stoletja. To je čas pregovora: »Drag ko poper«. Začimbe so tiste, ki so najbolj enostavno in enolično jed lahko spremenile v zanimivo, zato tudi manj razvite dežele z najbolj enolično prehrano uporabljajo največ začimb. V srednjem veku so evropski reveži uporabljali začimbe, ki so prisotne tu (majaron, timijan, lovor, šetraj, janež, korijander, in precej česna). Kraljevsko razkošje je bil le žafran. Slo po začimbah je zahodu pustil rimski svet, vendar je zaprta krščanska družba v času Karla Velikega malo zaostala. Vse to se je nadomestilo v 12. stoletju, kjer je bila sla tako močna, da se je Evropa zapletla v težavno trgovino z Jutrovim. Mesojeda Evropa, ki je poper dobivala iz Indije, je z najrazličnejšimi začimbami izravnavala okus mesa slabše kvalitete. Kako stoletje po Vascu da Gammi, je bila Evropa preplavljena z začimbami in tudi ceno so se umirile. Največji uporabniki popra so tako postali prebivalci severnih in vzhodnih dežel, tja je namreč prišel tudi najkasneje. Ko so Holandci prišli v indijski ocean so prevzeli monopol nad trgovino s poprom in morda zaradi prevelike dostopnosti ali zaradi pojava novih razkošij poper ni užival več vloge kot poprej. Dokaz, da se je evropski trg zasičil je dejansko v tem, da so Holanci včasih zažigali muškatni oreh in poper samo zato, da so mu vzdignili ceno.

SLADKOR OSVOJI SVET

Sladkorni trst izvira z bengalskih obrežij med Gangesovo delto in Asamom. Približno v 8. stoletju so sladkorni trst že poznali in uporabljali v prehranske namene na Kitajskem in v Indiji. V 10. stol. je sladkorni trst v Egiptu, kjer sladkor pridobivajo po strokovnih metodah. V srednjem veku se je sladkor dobil samo pri lekarnarjih v zdravilne namene, vendar v 16. stol. ga golta že cela Evropa. Veliki obrati in proizvodnja sladkorja se je preselila v Južno Ameriko in potlej je proizvodnja samo še naraščala. Sladkorno peso so poznali že 1575, vendar je šele 1747 nemški kemik Marggraff izločil sladkor v trdni obliki. Vendar se sladkorna pesa uveljavi šele z Napoleonovo celinsko zaporo. Sladkorni trst je vezan na toplo podnebje in pridobivanje sladkorja je težavno, saj je potrebno veliko delovne sile (črni sužnji) in drage aparature. Največji problem na monokulturnih območjih predstavlja prehrana delavcev, saj gojenje sladkornega trsta ne dopušča prostor za nobeno drugo kulturo. Dokončno pa se je sladkor razširil relativno pozno in še v začetku 19. Stoletja ni prisoten na vsaki mizi.

PIJAČE IN OPOJNE PIJAČE: VODA

Preskrba s pitno vodo je bila celo v večjih mestih problematična. Benetke, kjer ni bilo vodnjakov zvrtnih do pitne podtalnice, so v času suše ali pretiranega deževja vodo po kanalih s čolni vozili v mesto. Le malo je bilo delujočih akveduktov, morda najbolj slavni Carigranski. Leta 1770 prihaja ne dobra voda iz Temze v vse Londonske hiše, vendar ne tako kot si zamišljamo danes. Delijo jo trikrat na teden, prebivalci pa jo hranijo v železnih sodih. V Parizu daje največ vode Sena, vendar je oskrba problematična, vse do uvedbe parnih črpalk. Vsa mesta so do tedaj poznale poklic nosačev vode in medtem ko so na Kitajskem pili vse

pijače tople (kaj je izboljšalo zdravje prebivalstva) so v Carigradu noreli za snežnico, razkošje pridržano bogatašem.

VINO:

Vino pijejo po vsej Evropi, pridelujejo pa ga le do mejnega pasu 49 stopinj. Trta se je iz Evrope razširila tudi v novi svet. Kamor so šli Evropejci, tam je šlo vino oz. trta, vendar se je poleg Južne in Srednje Amerike najbolj prijela na atlantskih otokih (Madeiri, Azori). Na jugu in vzhodu je trta trčila ob nerazumevajoč islam, vendar je kljub temu bila prisotna tudi v muslimanskih krajih. Glavno mesto v kulturi vina tako nosi Evropa. Severno od meje rasti trte so se navduševali nad posebno močnimi vini (malvazija, portovec) in pogosto neizkušeni pivci prehitro padli pod težo alkohola. Proizvajalci vina so se tako ničkolikokrat norčevali iz severnjakov in njihove nepopisne sle in barbarskosti pri pitju vina. Seveda na severu revno prebivalstvo ni pilo vina temveč pivo. Shranjevali so ga v lesenih sodih in ker se je pogosto pokvarilo, so vsi bolj cenili mlado sveže vino, kot pa starano. To se spremeni v 18. Stol., ko so steklenice že prisotne in vino dobiva na vrednosti s starostjo. Prav tako se takrat uveljavijo žlahtne sorte, ne toliko zaradi dobrih karakteristik, kolikor zaradi boljših prometnih povezav in dostopa do velikih mest. Šampanjec, belo peneče vino, se je počasi izoblikoval v vrhunski in cenjeno znamko. Vendar ni se razširila samo pritajenost okusa, kot tudi preprosto pijančevanje in marsikatero mesto je moralo jasno ukrepati proti pijančevanju na javnem mestu. Do pomena so prišle tudi podeželske krčme in gostilne pred mesti, kjer je bilo vino poceni, dekleta lahka in družba nezahtevna. V času pomanjkanja žita se je cena vina spustila in marsikomu je to predstavljalo poceni kalorije.

PIVO:

Pivo nas bo še vedno zadržalo v Evropi, čeprav njegovi začetki segajo v antični Babilon in Egipt. Masovno so ga uporabljali severno od meje z vinom in nasploh naj bi bil pijača revežev in neprimeren za tiste z razvitim okusom. Vendar se je vse več pivnic odpiralo na Zahodu v vinarskih deželah in meje so postale vse bolj nejasne. Holandci so prvi začeli z standardizacijo piva in proizvodnjo dražjih in cenjenih piv. Postopoma začno večje pivovarne izpodrivati male kmečke obrate, kjer ne uporabljajo hmelja in postavi se ena najmočnejših bodočih industrij, še posebno na Češkem, Poljske, Nemčiji, Angliji in Irskem. Konkurenca pivu pa ni nikoli bilo vino, temveč jabolčnik. Namreč ko je bilo malo žita, je bil vrček piva še kako dobrodošel.

POZEN RAZMAH ŽGANIH PIJAČ V EVROPI:

Destilacija vina za pridobivanje žganja se je sprva pojavila v lekarnah in se nudila kot zdravilo. Žganje dostopno širšim množicam je nastopilo med 17. In 18. Stol. Žganje je bilo predvsem zdravilo proti kugi, putiki in hripavosti. Žganjekuho prevzamejo v začetku 16. stol. Cehovska združenja sodarjev in s tem bajno služijo. Trgovci so se kmalu zavedli tržne niše vredne izkoriščanja in sodelovali pri poslu. Pričelo se je industrijsko kuhanje žganja, vendar pod pogojem, da je bilo v kraju dovolj lesa, potrebnega za kuho in osnovna surovina – trta. Tako se je rodil konjak (Francija), medtem ko so čez ocean naredili rum, popularen v Angliji, kmalu se pojavi še trpinovec in pa sadjevec, med tem ko se stran od trte pojavijo žitna žganja (vodka, viski, gin, brinovec). Tako Evropo preplavi val močnega alkohola.

ALKOHOLNE PIJAČE ZUNAJ EVROPE:

Ni je civilizacije, ki ne bi poznala svoje alkoholne opojne pijače. Kanadski Indijanci so povrevali javorov sok, določena indijanska plemena pa koruzo ali manioko. Vsako vrenje

rastlin da alkohol. Med popularnejšimi so bili predvsem medica, brezov sok in riževo vino. Prednost Evrope je bila retorta (priprava za žganjekuho), ki je zagotavljala visoko-alkoholne pijače. Vendar datiranje uporabe destilacije zunaj Evrope predstavlja problem. Zagotovo so tudi Kitajci že poznali žganje, prav tako je Japonska s sakejem pila veliko alkohola.

KAKAV, ČAJ, KAVA

Obenem z žganjem so v Evropo vstopili tudi kakav (iz Mehike), kava (arabska) in čaj (Kitajski). Kakav se je počasi uveljavljal med višjimi sloji, vendar ni požel popularnosti kave ali čaja. Naposled se je uveljavil v Španiji. Čaj je v Evropi prišel prek Holandcev, Angležev in Portugalcev iz daljne Kitajske. Vzhodnoindijska družba ga je začela iz Azije izvažati šele leta 1669, dokončno pa se je uveljavil med 1720-1730. V Angleški družbi je prevzel vodilno vlogo za ginom in ko je vlada napovedala boj opijanjanju angleške družbe je bil čaj zmagoslaven. Država ga je zatem skrbno obdavčila, kar je pri ameriških kolonijah kasneje predstavljal vzrok za vstajo. Veliko odjemnik čaja pa je bila zagotovo Rusija in tudi Nizozemska. Še danes pa je največja porabnica in proizvajalka Kitajska, kjer igra čaj kulturno vlogo trte, z vsem obredjem in ceremonijami. Začel pa ga je prevzemati tudi islamski svet in Novi svet. Kavovec, ki izvira najverjetneje iz Etiopije in se je najprej razširila po islamskem svetu, še posebej Turčiji. V Benetke pride okoli 1615, 1643 Pariz in 1651 London. Kot vsem novostim so ji najprej pripisovali izjemne zdravilne lastnosti. Začele so se odpirati prve kavarne, ki so bile center združevanja najrazličnejših lenuhov, klepetulj, duhovitežev in lepih žensk. Kava, dostopna vsem, se je vse bolj razširila med vse sloje v različnih oblikah (mlečna kava), še posebno po tem, ko si je Evropa uredila lastno preskrbo s kavo iz Jave, Jamajke in Santa Dominika. Največja porabnica v Evropi je bila Francija in Italija in naj bi veljalo, da se je čaj vzpostavil v deželah severno od meje vinske trte, kava pa v deželah vina.

POŽIVILA: SLAVA TOBAKA

Človeštvo pa je zaradi zaostrovanja prehranjevalnih težav nič kolikokrat moralo poseči po nadomestilih. In eno izmed teh je zagotovo bil tobak in pa listi koke, opij, marihuana... Vendar se posvetimo samo tobaku, rastlini, ki izvira iz Novega sveta. Prvotno je bil sprejet kot vsestransko zdravilo, prednost pridelave pa je ta, da je izjemno nezahtevna rastlina. Tobak so v Evropi njuhali, žvečili in kadili. Oblasti po celem svetu so ga sprva prepovedovale, vendar so se kmalu zavedle možnosti obogatitve le s tem. Užitek kajenja se je razširil po Kitajskem in Indiji, Rusiji in islamskem svetu. Tako je ta čudežna zel nudila najrazličnejšim slojem iz celega sveta nepopisen užitek, kot ga še danes.

4. STANOVANJE, OBLEKA IN MODA

HIŠE VSEGA SVETA

Pri hišah imamo opraviti s nespremenljivostjo ali vsaj s počasnim razvojem. Vrh tega pa je bila vsaka hiša grajena ali obnovljena po tradicionalnih vzorcih.

Materiali, ki so jih uporabljali pri gradnjah:

- bogate gradnje : kamen in opeka
zaradi požarov so prepovedali pokrivanje streh z slamo, tako se uveljavi opeka, prav tako pa les zamenja kamen
- les, ilovica, blago

Les prevladuje tam, kjer sta mu naklonjena zemljepis in izročilo (Pikardija, Šampanija, skandinavske dežele). Kjer pa lesa ni dovolj, takoj postane razkošje in ljudje se lahko zatečejo le še k glini, ilovici in slami.

- najkrhkejše od vseh bivališč pa je šotor nomadov, ki je narejen iz različnih materialov (klobučevina, tkanina iz kozje ali kamelje dlake)

Poznamo dve vrsti hiš : kmečko in mestno.

Kmečka je bolj zavetje kot hiša, namenjena je prvinskim potrebam ljudi in živali. Na vasi lahko hišo postavijo ali popravijo samo z dovoljenjem zemljiške gosposke, ki ureja dostop v kamnolome in gozdove.

Iz izkopavanj lahko sklepamo, da so bile kmečke vasi zelo gibljive; nastajajo, se večajo, manjšajo in tudi selijo. S temi spremembami se spreminja tudi oblika vasi. Mnogo vasi in hiš se je ohranilo v spremenjeni obliki do današnjih dni.

Hiše in stanovanja v mestih: (Pariz, Krakov, Praga) v Parizu so se v 17., 18. stoletju povečala nepotrebna gradbena dela, reveži pa so živeli v bednih bivališčih. Trgovci so oddajali opremljene sobe, ki so dajale zavetje pucestnicam, prestopnikom, tujcem,.. malo bolj premožni stanujejo v novih vmesnih nadstropjih. Višje kot smo v hiši, nižji je ponavadi družbeni položaj stanovalca. Situacija je podobna tudi v drugih mestih. Revno hišo sestavljata dva prostora : prednja in zadnja soba.

Odločilno razkošje v 18. stoletju je bil prelom v bivalnem okolju bogatih. Na eni strani imamo stanovanje, na drugi pa prostor, kjer delajo. Vse dotlej je namreč vladala nerazdeljenost (gospodar je imel hišo in delavnico v istem prostoru).

Pomestno podeželje: vrnitev na kmete je značilna poteza Zahoda. Ko se je v 17. stoletju gospodarski razvoj zaobrnil, je postala vsiljiva norost. Kmečki in staroveški ostajajo le predeli na obrobju. Mestni lastnik namreč nadzoruje svoje imetje, svoje dohodke in pravice. Tako pojasnimo tolikšno število gosposkih kmetij, lastniških bivališč in hiš na kmetih (npr. okolica Pariza). Mestno poseljevanje podeželja se pojavi tudi povsod drugod.

NOTRANJŠČINA

Podeželski in mestni reveži nimajo pohištva vsaj do 18. stoletja, ko se začne širiti nekakšno prvinsko razkošje (stoli, volnene žimnice, pernate postelje). O tem nam pričajo posmrtni popisi imetja. Pred 18. stoletjem se ti popisi omejujejo zgolj na nekaj kosov starih oblek, pručko, mizo, klop, včasih posteljno pregrinjalo.

KITAJSKA

Tradicionalne civilizacije ostajajo zveste svoji običajni opravi (kitajska notranjščina je v 15. stoletju kot v 18. stoletju). Z izjemo Kitajske imajo namreč neevropske civilizacije le malo pohištva. Prav tako pa imajo z izjemami malo ali nobenega ogrevanja.

V stoletjih, ki nas zanimajo, Kitajska ne doživlja naglih sprememb. Je izjemna, z svojim številnim in izbranim pohištvom, z dragocenim lesom, lakom, omarami, posteljami, večinoma z zavesami. Njena najmočnejša izvirnost je pogosta raba mize s stolom ali klopjo, a to ni značilnost prvotne Kitajske. Današnje japonsko pohištvo se ujema s pohištvom stare Kitajske: nizke mize, naslonila za komolce, nizko razporejeno pohištvo, vse je prilagojeno za življenje na tleh. Stol so na Kitajskem najprej uporabljali kot častni ali posvetni sedež. Kitajska je tako poznala obe vrsti pohištva, nizko in visoko.

AFRIKA

Mesta niso tako gosta kakor na Zahodu ali na Kitajskem. Ni pravih bivališč: kolibe iz blata, narejene iz palic in trstičja, brez opreme in oken. Ob običajnih kolibah lahko opazimo tudi nekaj belih koč, pobeljenih z apnom in to je v primerjavi s ostalim stanjem že razkošje. Še bolj pa se ločijo hiše portugalskih zmagovalcev, ki so se zgledovale pri nekdanjih zmagovalcih: hiše z odprtimi preddverji, z lepimi lesnimi stolčki in celo z mizami.

ZAHOD

Zahod je bil izviren pri pohištvu in notranji ureditvi v smislu za spremembe. Skupne so le največje razmere. Skupno življenje v Evropi je bilo polno nasprotji sever – jug, evropski zahod – Novi svet). Pohištvo je pričevalec teh nasprotij, pohištvo priča o širokem gospodarskem in kulturnem gibanju, ki vodi Evropo po poti napredka.

Tla v pritličju so bila dolgo iz zbite ilovice in potem kamnita ali tlakovana. Na stenah so bile najprej stenske obloge – tapiserije, ki so bile narejene iz najrazličnejšega blaga (žamet, damast, brokat). Ob pomoči nizke cene se razvijejo papirnate tapete, ki so jih dolgo uporabljali zgolj na podeželju in med nižjim ljudstvom. Najdemo pa tudi stene, ki so zbite z opažem.

Vrata so vse do 17. stoletja ozke, odpirajo se navznoter. V preteklosti je okno le navadna oknica iz polnega lesa. Kasneje se pojavi nepravilno steklo, vdelano v svinec, ki pa je bilo pretežno in predragoceno, da bi se okensko krilo odpiralo. Pozorna šipa se pojavi šele v 16. stoletju, najhitreje se je razširila v Angliji.

ODPRTO OGNJIŠČE IN PEČ

Do 12. stoletja ni ob zid prislonjenih ognjišč, poznali so le okrogla in sredinska ognjišča, ki so se omejevala na kuhinjo. Greli so se z žerjavnicami ali grelniki. Zelo kmalu pa se iz Benetk razširi kamin.

Kamin je sprva prekrit z opekami, po 17. stoletju pa s kovinskimi ploščami. V bogatih hišah postane bistvena okrasna prvina dnevnega prostora.

Peči srečamo v Rusiji, na Poljskem in Madžarskem. Gre za običajne peči zgrajene iz kamna, opek in včasih gline. V Nemčiji je peč od 14. stoletja naprej lažja, sezidana iz lončarske gline. Peči iz položene keramike pa se pokažejo v Franciji okoli leta 1520. Pred pečjo je bila klop, na kateri lahko sedi ali spiš.

POHIŠTVO

Spremembe so pri pohištvu prihajale zelo počasi, zaradi ogromnih stroškov prenavljanja, prav tako pa so bile omejene možnosti proizvodnje. Vse pa je odvisno tudi od rokodelcev, ki se razvijajo počasi (dolgo časa so pohištvo in cele stavbe izdelovali tesarji, šele kasneje pride so specializacije).

Od nekdanja znana orodja (sekire, dleto, leseno in železno kladivo, stružnica na samostrel), ki so bila dediščina rimskega sveta so se ohranila predvsem v Italiji. Tako je imela Italija prednost in premoč pri širjenju pohištva.

Vse do 16. ali celo 17. stoletja pohištvo praviloma barvajo (želja po svetlobi in živih barvah).

OBLAČILA IN MODA

Zgodovina oblačil zastavlja različna vprašanja, predvsem o vrsti blaga, o postopkih izdelavi, o proizvodnih stroških, o kulturnih stalnicah in o modi. Obleka, ki se spreminja, povsod opozarja na družbena nasprotja.

Do sprememb ne bi prišlo, če bi družba mirovala. Na Kitajskem je bilo oblačilo mandarinov že pred 15. stoletjem enako v Pekingu kot tudi v pionirskih pokrajinah. Njihova oprava se stoletja ni spremenila, niti po tatarski osvojitvi leta 1644. tudi Japonska je staroverska, dolga stoletja je ostala zvesta kimonu. Splošno pravilo v teh družbah je, da do sprememb pride le zaradi političnih pretresov, ki prizadenejo celotno družbeno ureditev.

Če bi bili vsi reveži...

Potem sprememb sploh ne bi bilo. Revežem je usojeno, da se ne menijo za modo. Lepa je praznična obleka, ki prihaja iz roda v rod in je dolga stoletja ostala nespremenjena. Delovna obleka je izrabljala najcenejše vire in se ni spreminjala. Spreminjala se je le v primeru, če so

to zahtevali novi zavojevalci ali misijonarji (Nova Španija). V Peruju je od 18. stoletja naprej značilen pončo, nespremenjenost vlada tudi v Indiji, kjer se oblačijo v *dhoti*. Evropski reveži so malce bolj pokriti. Kljub temu da so si kmečka oblačila podobna, so se v določenih podrobnostih spremenila. Od 13. stoletja naprej začnejo v Franciji in drugod uporabljati telesno perilo. V 18. stoletju pa se med kmeti razširijo debela volnena oblačila.

Evropa ali modne norosti

Norija vsakoletnih sprememb se je uveljavila dokaj pozno, okoli leta 1700.

Oblačila v Evropi so do 12. stoletja ostala skoraj taka kot so bila v rimsko – galskih časih (dolge tunike). Kadar so se pojavile spremembe so zmeraj naletele na negativen odziv.

Velika sprememba se zgodi šele okoli leta 1350, ko so moško obleko na mah skrajšali in ta sprememba se je obdržala. Pri ženskah so stisnili steznike in poudarili obline.

V ta leta torej lahko postavimo prve začetke mode. Kratka obleka se je razširila neenakomerno, izoblikovale so se narodne mode: francoska obleka, burgundska obleka, italijanska obleka, angleška obleka,... V 16. stoletju se v Španiji med višjimi sloji uveljavi navdihnjena obleka iz črnega sukna, ki so zamenjale razkošne italijanske renesančne obleke. V 17. stoletju pa je polagoma prevladala t.i. francoska obleka. Od 17. stoletja naprej je tako prevladujoča francoska moda, ki so se utrdi šele v 18. stoletju.

Je moda lahko lahkomišelna?

Na zunaj je moda svobodna, dejansko pa je njena pot v marsičem že v naprej načrtana. Razkriva kulturne vplive. V 18. stoletju moda postane lahkomišelna. Moški se spremenijo v pomehkužene sužnje, ki jih oblačijo ženske. Družbe so bile lahkomišelnosti, da so spreminjale barvo, kroje oblačil – družbe so prelomile s svojo tradicijo. Moda pa ima tudi druge pomene. Iznajti je bilo treba nova oblačila, ki se pri priči ločijo od drugih, pride do stapljanja meščanske in plemiške noše. Modo zavestno izrablja trgovski svet in cehi.

Moda je tudi iskanje novega izraza, ki naj zavrže prejšnjega, pot, s katero generacija zanika prejšnjo in se loči od nje. Krojači imajo tako več dela z izmišljanjem kot s šivanjem. In v Evropi gre za izmišljanje in za izrivanje prejšnjih izrazov.

Beseda, dve o zemljepisu tkanin

Evropi primanjkuje volne, bombaža in svile, Kitajski bombaža, Indiji nežne volne.

Območje volne se med 15. in 18. stoletjem ne spreminja. Pokriva Sredozemlje, Evropo, Iran, severno Indijo in mrzlo severno Kitajsko. Kitajska ima svoje ovce in volna je tam zelo razširjena in poceni. Ne znajo pa iz nje delati sukna po evropski modi. izdelujejo nekaj vrst serža, ki ga ponavadi nosijo starci in ugledni ljudje. Kitajci imajo svilo, bombaž in nekaj drugih rastlinskih vlaken.

Svila je potrebovala dolga stoletja preden je iz Kitajske prišla v Sredozemlje. Brez tihega napredovanja dreves in sviloprejtva ne bi industrija svile v Italiji in drugod nikoli dosegla takega uspeha, kot ga je doživljala po 16. stoletju.

Evropa je bombaž spoznala že zelo zgodaj, predvsem po 13. stoletju, ko primanjkuje volne. Benetke so postale veliko uvozno pristanišče za bombaž. Iz Benetk v 15. stoletju hodijo ponj v Sirijo. Obdelujejo ga že na kraju samem nato pa ga izvažajo v Evropo. V 18. stoletju pride na evropski trg bombaževina iz Indije (katun).

Lan in konoplja sta ostala v svojem prvotnem okolju, zdrsnila sta sicer proti Poljski, Rusiji, a nikoli nista zapustila Evrope.

Moda v širšem smislu in valovanja na dolgi rok

Moda ne kraljuje samo oblačenju, je način po katerem se obrača sleherna civilizacija. Je način govorjenja, jedenja, način hoje in način pozdravljanja (navada snemanja klobuka pred

kraljem). Je skrb za telo, obraz in lase. Izbranci so že zelo zgodaj začeli opozarjati na odbijajočo umazanost revežev.

Šele v drugi polovici 18. stoletja se za moške uveljavi navada, da nosijo spodnjice, ki jih menjajo vsak dan. Z izjemo velikih mest je zelo malo kopalnic. Kopaljšča so bila pravilo v vsej srednjeveški Evropi. Po 16. stoletju javna kopaljšča skoraj izginejo, menda zaradi okužb. Zaradi tega je tudi pridelava mila skromna, čeprav izvira že iz rimske Galije. Sredozemska mila iz sode uporabljajo za osebno nego. Tekoča mila iz pepelike pa so namenjena pranju suknja.

Skrb za žensko lepoto se pojavi v 18. stoletju. Značilne so frizure, urejene v visok stolp. Plasti barve na obraz nanašajo kar se da radodarno. Uporabljajo tudi najrazličnejše dišave (dišeča olja vrtnice, sivke, jasmína,...). Pride tudi do vprašanj lasne mode pri moških. Najprej so značilni dolgi lasje in obrta brada, iz Italije pa nato pride nova moda, brada in brki, ki je kmalu zajela vso Evropo. Brada nato izgine z Ludvikom XIV. In se ponovno pojavi šele v romantiki.

5. Širjenje tehnike: Energetski viri in fužinarstvo

Nove iznajdbe v tehniki počasi, a učinkovito vplivajo na način življenja. Med iznajdbo (inventio) in prehodom v uporaba (usurpatio) vedno preteče precej časa. Tako so v 14. stoletju prikazovali Smrt s koso, kosa je kot orodje je do 18. stoletja bila zapostavljena, ker je veljalo prepričanje, da pri žetvi raztresa žito.

Energetski viri med 15. in 18. stoletjem so moč lastnih rok, sila domačih živali, tekoča voda, veter, drva, oglje in premog. Napredek se usmeri predvsem v premog. V Evropi premog poznamo nekje od 11./12. stoletja, na Kitajskem pa ga uporabljajo že od 4. tisočletja pred Kr.

Človek kot pogonska moč

Sam po sebi pomeni skromno pogonsko moč. Opremljen z orodjem: kladivo, sekira, žaga, klešče, lopata, vreteno, vrtalo, škripec, žerjav, vitel, vzvod, nogalnik, stružnica, pogonska ročica. Človek ima spretnosti in zmožnosti, sposoben je gospodarno razmišljati.

Na kitajskem človek rije po zemlji, vleče ralo namesto bivola, poganja črpalke in dviguje neznanske tovore,...

Jezuiti leta 1777 pojasnjujejo, da dežela, ki ima veliko prebivalcev, ne potrebuje strojev in delovnih živali, saj bi v primeru brezdelja, del prebivalstva zafilozofiral in se začel ukvarjati z burkaštvom in neumnostmi.

Živalska moč

Živali začnejo človeka že zgodaj zamenjevati pri delu.

V Ameriki je znana lama, ki je za tovorjenje sicer slaba, vendar je prilagojena na redek gorski zrak. Iz Evrope se v Ameriko pošlje govedo, ovce, koze, konje, pse,... Mezgi in mule so dobri za tovorjenje blaga in koruzne moke. Argentina trguje s Perujem in Brazilijo, vanj pošilja mule, v zameno pa dobiva perujsko srebro in brazilsko zlato. Tako se uporablja veliko število tovornih živali. Po ocenah je prišla ena žival na 5-10 ljudi (zelo veliko, leta 1797 Španija: 10 milijonov prebivalcev samo 250.000 mul).

Kamele in velblodi so kraljevali po puščavah. Vroče puščave obvladujejo velblodi, pogorja in hladne puščave pa kamele. Ločnica med njimi je nekje med Anatolijo in Iranom. Velblod se je v Saharo razširil šele okoli začetka našega štetja, utrdil pa se je z arabskimi osvojitvami v 7. in 8. stoletju. Zmaga kamel proti zahodu pa se konča med 11. in 16. stoletjem z turškim pritiskom v Malo Azijo in na Balkan. V trenutkih svoje največje razširjenosti sega teritorij velbloda do merovinške Galije, teritorij kamele pa obsega le del Balkana. Občasno pridejo tudi severno, na primer leta 1529, ko oskrbujejo turško vojsko pred dunajskim obzidjem.

Tako kamele kot velblodi lahko nosijo precej težke tovore. Karavana 6000 kamel nosi med 2400 in 3000 tonami tovara. Islam je v tej živali našel odločilno prvino svojega trgovskega prvenstva.

Govedo (skupaj z zebuji in bivoli vred) je razširjeno po vsem Starem svetu. Proti severu mu je pot zaprl sibirski pragozd, proti jugu pa muha cece. V Indiji je govedo v brezdelju, vleče pozlačene kočije, vrti mlin, je jezdna žival za vojaka in gospoda. Nemalokrat je tudi tovorna žival, ko v čredah do 10000 glav, prenašajo žito in riž. Na sploh sta indijsko in kitajsko govedo prepuščena sama sebi in povrh vsega še slabo prehranjena. V Evropi se govedo uporablja predvsem za oranje, saj ima veliko zmogljivost. Voli orjejo globlje in gospodarneje od konj.

Konj je že star Evropejec, zato je več stoletij dolgo prijateljevanje omogočilo nekaj ključnih tehnoloških izboljšav. Sedlo, streme, žvala, komat, podkve in vajeti so zelo povečale moč konja. V rimskem času je bil konj vprežen preko prsi, kar ga je dušilo. Veljal je okoli štiri sužnje, po izboljšavah pa se je njegova učinkovita moč povečala za 4-5 krat. Vse od takrat (nekje 12. stoletje) pa je konj prevzel veliko vlogo pri branjanju, oranju in transportu. Povezan je z demografskim vzponom, širjenjem težkega pluga, z uveljavitvijo triletnega kolobarjenja na severu, s povečanjem pridelkov in očitnim gospodarskim razcvetom severne Evrope. Na Kitajskem jih je malo, večino jih ima tako ali drugače pod seboj kitajski cesar. Na Kitajskem mezge prodajajo dražje od konj, ker so ti sicer majhni, a jih je lažje krmiti in bolje prenašajo napore. Še manj je konj v Indiji in črni Afriki, kjer na primer v Sudanu, maroške konje zamenjujejo za zlati prah, slonovo kost in sužnje (12 sužnjev za konja in še pet za opravo). Na Japonskem, kjer vozove vlačijo voli, so konji predvsem jezdne živali plemenitih. Islam ima konj na pretek, vendar jih tja do 19. stoletja uporabljajo le vojaki, bogataši in plemiči. Dobre konje prodajajo za suho zlato v Evropo. V Neaplju in Andaluziji vzrejajo lepe konje, a jih brez dovoljenja neapeljskega oz. španskega kralja ni mogoče kupiti, čeprav z zlatom. Vzoredno z razvojem jezdnih konj za konjenico pride do razvoja vlečnih konj za potrebe preskrbe vojske in za topništvo (največji topovi zahtevajo 25 konj za top in še okoli 12 za krogle in smodnik). Zaradi povečane uporabe konj v vsakodnevni preskrbi in notranjih zvezah so v mestih polne konjušnice. Tako tudi v mestu potrebujejo oves, ječmen, slamo in seno.

Pogonski stroji na vodo in veter

Prvi vodni stroji so imeli pogonsko moč 2-5 konjskih sil, vetrni stroji pa od 5 do največ 10 KS. Vodno kolo je starejše in pomembnejše od vetrnice, saj je neodvisno od muhastega vetra in uporablja moč potokov, rek, prekopov, jezov, ..., ki jih je na pretek. Prvo vodno kolo je bilo vodoravno in se pojavi v že v antični Grčiji (imenujemo ga lahko tudi skandinavsko kolo, ker se tam najdlje ohrani). Genialna je bila ideja rimskih inženirjev, ki so kolo postavili pokonci in prek zobatih koles znižali obrate (en obrat kolesa je naredil več). Revolucija 12. in 13. stoletja ne poveča samo števila koles, ampak tudi namen. Tako kolesa poganjajo drobilce rude, težka fužinska kladiiva, kovaške mehove, črpalke, bruse za ostrenje nožev, žage. Mesta se prilagodijo in približajo rekam, uredijo rečne struge in ter si prilastijo vodna kolesa. Kjer ni bilo zadosti tekoče vode in premalo stalnega vetra je mlin gnalo govedo oz. so uporabljali ročni mlin. Izvor mlina na veter iščemo nekje na tibetanskih ali iranskih višavjih. Najbrž že v 7. gotovo pa v 9. stoletju so znani mlini na veter v Iranu. Gnan je prek vetrnic, ki so postavljene navpično na kolo, katero se vrti vodoravno. Pri tej izvedbi ni bilo potrebno rotirati vetrnice po vetru. Razširil se je počasi, zato je Don Kihotova groza povsem jasna: velike pošasti so zanj novost. Mlin na veter je glede vzdrževanja in obratovanja tudi precej dražji od vodnega mlina. Uporabljali so ga tudi za druge namene, na Nizozemskem so wipmolen v 15. stol poganjali zajemalke, ki so črpale vodo in jo zlivale v jarke. Glavni razlog, da je Holandija domovina mlinov na veter je njena lega; leži na velikem področju stalnih vetrov iz Atlantika proti Baltiku. V 16. stoletju pride do napredka, ko zglob omogoči vrtenje zgolj vrh mlina in s

tem obračanje vetrnice. Velik napredek prinese tudi prenos, ki omogoči, da eno kolo žene hkrati več orodij.

Jadro

Okrog leta 1600 ima Evropa floto s skupno nosilnostjo od 600 do 700 tisoč ton. Po neki resni raziskavi ima Evropa slabih dvesto let kasneje floto s skoraj 5 krat večjo nosilnostjo (ob treh vožnja na leto bi konkurirali današnjim velikim pristaniščem). Okrog leta 1840, ko sta sobivala tako jadrnica kot parnik je veljalo, da en parnik velja za 5 jadrnic enake nosilnosti.

Les, vsakdanji vir energije

Je prvo od vsakdanjih gradiv in hkrati pomemben vir energije. Civilizacije pred 18. stoletjem veljajo za civilizacije lesa in lesnega premoga. Les se uporablja v gradbeništvu, iz lesa se izdeluje kopenska in pomorska transportna sredstva, stroji in orodja,... V bogatosti z lesom najde Evropa enega od temeljev za svojo moč. Gozd je nekaj vreden šele ko se ga izkorišča, upoštevati pa je potrebno, da raste drevo v povprečju med 20-30 let. Velika porabnica lesne mase je ladjedelniška branža. Gradnja flote močno izčrpa lesno bogastvo dežele. Tako Francozi zaradi pomanjkanja lesa izdelujejo sestavljene jambore. Le-ti so neprimerno manj prožni in se v sunkih vetra radi lomijo, zato francoske ladje ne zmorejo takšnega pospeševanja kot angleške. Veliko lesne mase je uniči tudi z krčenjem gozdov za obdelovalne površine. Izjemna, če ne že katastrofalna poraba lesa pa prihaja od kovačnic, talilnic in ostalih obratov, kjer je potrebno doseganje visokih temperatur. Tako je pred 18. stoletjem plavž, katerega peč je delovala po dve leti z dveletnimi presledki sama pokurila lesni pridelek 2000 hektarjev gozda. Primer: za šest peči pri Dijonu (ploščice iz žgane gline) pripravlja les kar 423 drvarjev in les prevaža 334 gonjačev volov)! Tako prihaja do pomanjkanja lesa za kurjavo. Bolj ko gremo proti jugu hujša je slika, ki se kaže. Tako nam nek Baselčan poroča, da je v Montpellieru tolikšno pomanjkanje lesa, da peki pečejo kruh z rožmarinom, hrastovim črničjem in drugim grmičevjem. V Medini del Campu so drva dražja od tistega, kar je v loncu. V Egipt pa so, ker ni bilo drugega, kurili kar s slamo.

Premog

Na kitajskem uporabljajo premog (po poročanju očeta de Magaillansa) za ogrevanje hiš, za kuhanje v hišah velikašev in v kovačnicah, pekarnah ter barvarnah že več kot 4000 let. V Evropi pričnejo z kopanjem premoga nekje v 11/12. stoletju. Pomembni sta dve mesti; Liege, fužinarsko mesto, kjer premog uporabljajo za dodelavo izdelkov in Newcastle, ki je povezan z revolucijo premoga, katera po letu 1600 posodobi Anglijo; uporabljajo ga pri pridobivanju soli iz morske vode, izdelavi steklenih šip, opeke, strešnikov, pri rafiniranju sladkorja, v pivovarnah, ogrevanju hiš,... Če premog zогlenimo kot les dobimo koks, ki je brez neprijetnega vonja. Prva koksarna je bila postavljena v Derby-ju leta 1642. Koks so uporabljali v pivovarnah za sušenje in segrevanje sladu (boljše pivo, brez neprijetnega vonja). Segrevanje z premogom je omogočalo pridobivanje in izkoriščanje litega železa. Že v 13. stoletju je imela Kitajska ključ za pričetek ind. revolucije, a je ni izkoristila. Veliko pozneje je to storila Anglija.

Za konec

Viri energije so v 18. stoletju so bili človek, živalska moč(okrog 14 milijonov konj, 24 milijonov volov), orodje, les in vodna kolesa. Energija ni prenosljiva. Industrijska revolucija je imela svojo predhodnice; iznajdba živalske vprege, plameni gorečih drv, pogonski sklop na rečni tok ali veter, večje število delavcev, ki so v obdobju od 15. do 18. stoletja povzročale rast Evrope. Industrijska predrevolucija se kaže v zobatih kolesih, vitlih, členastih verigah, strojih za valjanje železa, vedno bolj kompleksnih rudarskih napravah, naprednejših statvah. Orodja so bila podvržena nenehnim izboljšavam.

Železo: revni sorodnik

Predelava železa uporablja visoke peči in batna kladiva, fužine delujejo v presledkih in dajejo na leto maksimalno 100-150 t železa. Fužinarstvo je odvisno od več dejavnikov; narave in njenih virov, rude, gozda in spremenljive sile vodnih tokov. Evropski fužinarji so zemljiški gospodje, ki se zanašajo na oskrbnike in zakupnike. Pri tem je potrebno omeniti, da povpraševanje ni stalno, ampak občasno, večinoma povezano z vojnami, ki se enkrat vnemajo spet drugič ugašajo. Hkrati pa kovinski izdelki niso popotniki do te mere kot so to tkanine, razen razkošni izdelki kot so toledski meči in breške puške.

Na začetku, z izjemo Kitajske, je predelava železa preprosta. Poznamo 2 razvoja. Prvi na Kitajskem, ki se prične zgodaj že v 5. stoletju pr. Kr., zgodaj uporabljajo premog, v 13. stoletju že uporaba koksa. Potem pa pride do nerazumljivega zastoja. Evropa dobi jeklo v tekočem stanju šele v 15. stoletju, taljenje s koksom pa pride v uporabo šele po letu 1780. Azijski način litja železa omogoča pridobivanje jekla z visoko kakovostnim ogljikom. To jeklo se je imenovalo damaščansko jeklo in se ga je uporabljalo za izdelavo zelo ostrega orožja. Posebnost je bil prelivajoč se lesk. Nihče na zahodu ga ni bil sposoben kovati.

Na začetku zelo slabi izkoristki zaradi preprostih, neobzidanih peči. V 11. stoletju že obzidane peči z dvema primitivnima mehoma. Velik napredek je predstavljano vodno kolo po 11/12. stoletju. Kolo je poganjalo velike mehe, drobilce rude in težka kladiva. Z napredkom se je povečala tudi produkcija železa, zato sta se talilnica in kovačnica ločili, ker sta skupaj porabili preveč lesa. Kovačnica se z ločitvijo poveča in modernizira. Dobi veliko kladivo za surovo železo (nemško), ter mala kladiva(italijanska) za nadaljnjo obdelavo.

Vojne povečujejo povpraševanje po oklepih, mečih, sulicah,... kuhinjskih pripomočkih, loncih, lemežih... Čedalje večje po privede do zgoščevanja. Do pravih zgoštitev železarske industrije prihaja na območjih z rečnim oz. morskim dostopom. Tako so znani centri v Porenju, ob Baltiku, ob Meusi, v Gaskonjskem zalivu in na Uralu. Ker ima Biskajski zaliv ocean, pogorje s hitrimi rekami, bukove gozdove in bogata nahajališča, ima tudi pomembno fužinarstvo. Vse do srede 18. stoletja Španija prodaja železo Angliji in s španskim železom opremljene angleške ladje se vojskujejo na morju proti španskem ladjevju.

Za predstavbo še nekaj števil o količini pridelanega železa v Evropi(v tonah):

- (1525) 100.000
- (1540) 150.000
- (1700) 180.000
- (1750) 250.000
- (1790) 600.000
- (1800) 1.000.000
- (1840) 2.800.000 = industrijska revolucija v Angliji

Druge kovine se skromno uporabljajo: svinec, kositer, antimon, cink. Izkoriščanje srebra se začne v španskem Almadenu. Predvsem v rudnikih srebra pride do tehnoloških prebojev (rovi, črpanje vode, prezračevanje). Večjo vlogo kot železo ima baker, katerega uporabljajo za bronaste topove, dvakratno taljenje bakra z dodatkom svinca izloči srebro (že v 15. stol), je tretja denarna kovina poleg srebra in zlata ter pridobivanje ni tehnološko zapleteno.

6. Preobrati in zamude v tehniki

TRI VELIKE TEHNIČNE NOVOSTI

V zgodovini se tehnika ni nikoli razvila v kratkem obdobju, ampak je v življenje ljudi pronicala v majhnih kapljicah. Topništvo, tiskarstvo, plovba,... vsi ti revolucionarni razvoji so se nato izgubili v množici starih navad.

Smodnik so prvič izdelali na Kitajskem, že v 9. stoletju, prvo strelno orožje pa so Kitajci uporabili prvič v 11. stoletju, top pa šele leta 1356. Evropejci so prvič uporabili top okoli leta 1314. V kasnejših bitkah po Evropi je le-ta postal nepogrešljivo orožje - resno se vmeša v husitki vojni; odločilno vlogo topništvo odigra v vojnah Karla VII; v vojnah med Mavri in Portugalci; v Egiptu so leta 1248 za top uporabili izraz »kitajski sneg«... Topove so torej izdelovati tako na Kitajskem kot v Evropi, vendar pa preseneča dejstvo, da Kitajski izdelovalci topov (citiram EU popotnika iz leta 1630): »ulivajo topove, vendar nimajo ne izkušenj ne znanja, kako ravnajo z njimi.«

Vendar pa so sprva top uporabljali le redki, namreč bil je lahek in smodnik je bil izjemno drag. Pod Rihardom II pa se topovi povečajo, ter postanejo težji (med 136 in 272 kg), vendar pa je še vedno delalo preglavice v bitkah, saj je bilo težko premično in zelo nerodno. Tako nastane topništvo že okoli leta 1450 sorazmerno premično, in sicer z volovsko opremo. S tem ko je topništvo postalo premično, povzroči strah, kajti sedaj se je lahko obstreljevalo ne samo hiše, ampak tudi obzidja mest (vendar pa je potrebno tudi povedati, da so začeli za naboj uporabljati železne krogle, namesto kamnitih, kar je povzročilo večjo škodo). Ker se je obzidje tako zlahka rušilo, so v obrambo ustvarili ne previsoke zemeljske okope, ter na določenih mestih postavili obrambno topništvo (na tak način se brani Dunaj pred Turki). Z leti se topovi izpolnjujejo; iz kalibra 7 ga Henrik II omeji na 6 kalibrov; strelji začno podirati rekorde v razdalji (do 900 korakov)).

Že zgodaj, pa se topovi pojavijo na krovu ladij, vendar je bilo to bolj izjema kot pravilo. Ker so predvsem Angleži izgubljali svoje ladje prav na račun topov, so jih šele okoli leta 1373 začeli na ladjah uporabljati tudi sami. Sprva vse do leta 1550 na ladjah ni topov z dolgimi cevmi in ravno krivuljo, prav tako do 16. stol. še ni na krovih strelskih odprtih. Ker nekatere ladje (predvsem ciljane na trgovske), na krovu niso imele topov (Portugalci vse do leta 1520), so bile v 16. stol. primorane to storiti (trgovska in bojna ladja se tako ne več razlikujeta). Kmalu nastanejo nekakšna pravila koliko topov in topničarjev je potrebno na vsako tono nosilnosti (top na vsakih 10 ton!); ladja s 300 tonami in 24 topovi je bila tako slabo oborožena (vendar pa se ta merila ločijo od ladje do ladje, ob tem pa je bilo še ogromno drugih oborožitvenih pravil).

Nov pomen v bitkah, pa so povzročile puške, muškete, ter arkebuze. Prav slednje, so prve premagale nekdanje viteze. Arkebuza je nastala v 15. stol. v Franciji, in bila v 16. stol. že zelo razširjena po Evropi. Če je topništvo zadalo smrtni udarec obzidju ter hišam, so arkebuze bile namenjene pešakom, ki so z njimi dokončno osvojili mesto. Izrabljanje vojakov z arkebuzam so države izrabljale na drugačen način. Na primer, Španci so za naboj uporabljali težke krogle, Francozi so povečali število teh vojakov (en na dva suličarja), Nemci so imeli v vojski tri arkebuzarje na pet suličarjev, Nizozemci pa so celo uporabljali enako število arkebuzarjev kot je suličarjev. Vseeno pa so sulice (»kraljice orožja«) morale biti prisotne v vojni, saj je bilo polnjenje ter streljanje z arkebuzami zelo zamudno. Arkebuze kmalu izrinejo muškete, te pa kasneje puške (1703). Do konca 17. stol. pa je že skoraj vsa vojska v Evropi uporabljala bajonete.

Ker so ljudje videli, da strelno orožje ter topništvo povzročata velike spremembe v boju, se je kmalu začela proizvodnja le-teh. Proizvodnja orožja pa so si vseeno lahko privoščile le bogate države (stroški surovin; stroški skladišč; vodni viri –energija ni vedno pri roki;...). Evropsko

izdelovanje orožja je do ind. rev. v delavnicah in ne v manufakturah (izdelovanje pa je celo v centrih mesta, oz v bližini orožarne; Ali ni pametno, da se izdeluje smodnik daleč od mest? – ravno zaradi tega se proizvodnja smodnika preseli v redko poseljena območja). Velikost vojaških izdatkov je ogromna, tudi v času, ko ni vojn – Anglija ima na ladjevju 8396 topov,... Orožje pa se je z vsakim letom malce spreminjalo, npr; topove začno izdelovati iz bron, nato se v 16. stol. pojavijo topi iz železa, nato iz litine,... razvoj (oz. izdelava) topništva je spodbudil razvoj visokih peči. Za izdelavo topov pa pride še njihovo vzdrževane in oskrba (konji ter njihovi jezdec).

Topništvo se je po svetu hitro razvilo, vendar pa so opisih Evropskih popotnikov, ostale države zaostajale za Evropo (Turki ne nabijejo arkebuz taki hitro kot Evropejci; Kitajci uporabljajo slab smodnik; Japonci ne znajo dobro uporabljati topov;...). Ampak vseeno, ni zaradi tega nikakršnih pretresov v svetu, Islam ostaja tam kjer je, Daljni vzhod ni prizadet, Evropa se ni zaradi tega korenito spremenila,...

Papir je v EU prišel iz Kitajske prek islamskih dežel. Evropejci začnejo papir izdelovati v 12. stol., ko se v Španiji pojavi prvi mlin za papir, in kmalu se razširijo po Evropi. Pri širjenju papirja imajo veliko zaslug italijanski obrtniki in kapitalisti. Približno v istem času pa se pojavi proizvodnja cunj (namesto stare volne, lan in konoplja postaneta novi surovini). Vendar sprva papir ni bil priljubljen med ljudmi, saj ni bil tako čvrst ali lep kot pergament; edina prednost je bila cena. Lahko omenim, da se od 12. stol. naprej povečuje pismenost ljudi po Evropi (na račun zahodnih univerz), in je bilo prepisovanje knjig na cenejši papir nuja.

Premične črke, ki se v EU pojavijo okoli sredi 15. stol., so ena največjih revolucionarnih iznajdb tistega časa. Ne vemo točno kdo jih je izumil, oz. od kod so prišle. Kitajci naj bi tisk poznali že v 9. stol., tudi v Evropi pa naj bi že poznali tisk pred "iznajdbo" Gutenberga. Kakor koli, v letih 1400-1450 se tiskarstvo uveljavi v Evropi. Vendar pa so morale biti premične črke narejene s pravo mero zlitine; svinca, kositra in antimona. Postopki, so občasno bili dolgotrajni (izdelovanje črk, matrice, itd.), in tiskarska obrt se je le počasi izpopolnjevala (celo do 18. stol. je skoraj enaka kot na začetku). Izum je obletel svet. Tiskarski mojstri so potovali od mesta do mesta, kjer so na željo tiskali knjige. Izračun govori sam zase; pred letom 1500 so v Evropi imeli naklado 20 milijonov knjig; ob koncu stoletja se številka poveča na 140 do 200 milijonov knjig. Evropske knjige izvažajo v Afriko, Ameriko, Balkan, Carigrad, Indijo in Japonsko.

Knjiga oz. tisk, je vse povečal in vse poživil. Knjiga je bila razkošje, in je bila zavezana strogim zakonom dobička. Knjiga je povezana s cesto, s prometom, s sejmi, je vezana s cerkvijo ter z reformacijo. Konec koncev je tudi sprožila matematično revolucijo v 17. stoletju, ki je prešla iz ideje Arhimeda. Vendar kdo je poznal Arhimeda v tem času? – tisti, ki so brali knjige, seveda.

Pomorstvo, je bilo večino časa na plečih Evrope (dejstvo je da so si le Evropejci upali pluti v neraziskana vodovja). Od Sredozemlja, Atlantika pa do Indije, povsod so Evropejci imeli svoje lovke. (»Indijska pot« - od Baltika in Rokavskega preliva do Tihega oceana ; Sueški prekop – nova smer, namesto Da Gammova poti).

Pravokotna jadra je zamenjajo trikotno – pravokotno ostaja samo v EU, ker si bile ostale spremembe na ladjah ogromne. Leta 1430 se pojavi portugalska karavel; majhna jadrnica z ozkim krmilom, tremi jambori, pravokotnima jadroma in enim latinskim jadrom. Imele so tudi manjši ugrez, za lažje raziskovanje obrežja in rečnega ustja. Bila pa so tudi poceni.

Svetovne vodne poti

Že pred Vaskom da Gamo so Feničani obpluli Afriko; Okoli leta 690 so že Irski pomorščaki odkrili Ferske otoke; 981 ali 982 je Erik Rdeči dosegel Grenlandijo; Če se brata Vivaldi leta 1291 nebi bila izgubila, ko sta obkrožila Afriko, bi že dve stoletji prej sprožila razvoj velikih odkritij. – vse to so bili Evropejci. Čeprav so bili Kitajci in Muslimani v tehnološki smeri

naprednejši od Evropejcev, se vseeno niso mogli primerjati z njimi (Evropejci so bili večji pustolovci in imeli so več poguma).

Prav tako so Evropski pomorščaki se naučili izrabljati veter in vodne tokove (predvsem v atlantskem oceanu ; medtem, ko ostali hodijo le od enega do drugega morskega preživetja).

Počasnost prometa

Zmaga nad odprtim morjem je položila temelje svetovnega sistema povezav. Čeprav so v EU po 13.st. že vzpostavili široko mrežo dejavnih cest, še do 18.st. ceste niso ravno na visokem nivoju – celo manj! Ponekod so ceste v tako slabem stanju, da so te komajda prehodne (živali so v vodi do kolen, vozovi se komajda premikajo,...). 1776, opisuje švicarski zdravnik, pot od Omska do Tomska (890 km) in pravi, da je povprečna hitrost 5km/h, s tem, da je na vsaki postaji menjal konje! Zaradi slabih cestnih razmer, so pošte pustile čakati naslovnike tudi po več mesecev (vendar so tisti, ki so dobro plačali za dostavo, prej imeli pisma pri naslovniku). Ceste, katere so polne jezdecev, živali,... v vsakem letnem času v drugačnem stanju – pozimi je težje hoditi, spomladi je bilo stanje cest spet drugačno,...

Rečni prevozi

Samo malo vode in sredi kopnega vse zaživi. Rečno življenje je povsem tako kot si zamišljamo – brez Rena Pariz nebi jedel, pil in se grel; Köln nebi bil največje mesto v Nemčiji,.. Vsak vodni tok je bil tako izrabljen.

Najbolj je to znala izkoristiti Kitajska, kjer »trgovina, ki ji na svetu ni para«; vozniki čolnov tam tudi stanujejo z družinami.

Znano pa je tudi to, da na Kitajskem več dela opravijo ljudje sami, kot pa živali (kot v EU). Tudi ladje so bile bolj enostavne, in sicer sestavljene tako, da ne vsebujejo niti enega žeblja, bombaž pa se uporablja kot mašilo.

Prevozniki in prevoz

Posadke so nabrane iz vrst revežev Evrope in sveta. V Ameriki se pojavijo pomorščaki »drugi Angleži«, ki obvladajo plovo in z majhnimi ladjicami plujejo od New Yorka do Kitajske.

Stroški prevoza so različni; moč je zaslediti delež od 11,70 % do 20,34 %. V 17.st. je bilo potrebno plačati 100-120 liber za prevoz soda vina iz Benetk v Pariz, čeprav sam sod vina ne stane več kot 40 liber.

Močno pa se razteza cena prevoza po morju ali po kopnem. V Ameriki so se rajši gredli z Angleškimi oljem, več kot 1000 milj od daleč, kot pa z drvmi iz domačih gozdov, oddaljenih 10 milj; kajti prevoz po morju je bil cenejši kot tisti po kopnem!

Tehnika in poljedelstvo

Kmetje so le malo pozornosti posvetili poljedelski tehniki. Pred industrijsko revolucijo se v smeri plugov in energetskih virov tehnika ne spremeni.

Za obdelovanje zemlje je obstajalo več tehnik; čvrsti plugi, številčnejša delavna sila, širjenje kultur, požiganje, namakanje,... nove mejnike pa postavljajo tudi nove rastline (krompir, koruza, fižol,...).

Tehnika ne obstaja sama po sebi, ampak mora biti v čvrsti povezavi z znanostjo – bolj ko je znanost dobivala na veljavi, se je tehnika hitreje razvijala. Za ta čas lahko rečemo »tehnika je kraljica: spreminja svet«.

7. DENAR

Denar je povsod. Je znamenje in vzrok sprememb in preobratov v denarnem gospodarstvu. Vpleten je v vsa gospodarska in družbena razmerja. Je odličen »kazalec« po tem, kako teče, kako se zapleta ali kako ga primanjkuje. Čeprav je stara stvarnost, predmet pohlepa in skrbi, ljudi venomer preseneča.

Sam po sebi je zapleten in denarno gospodarstvo, ki ga spremlja, se sploh še ni dopolnilo, celo v deželi kot je Francija 16., 17. in še 18. stoletja. Prodril je le v posamezne predele. Drugod bolj ali manj vnaša nemir. Uveljavi se le tam, kjer ga ljudje potrebujejo in lahko krijejo njegove stroške.

Prinaša nenadne spremembe cen najpotrebnejših živil in nerazumljiva razmerja (človekovo delo postane blago in on sam »stvar«). Zakupnine, najemnine, pristojbine, obvezni nakupi na mestni tržnici, davki. Vse te terjatve je treba tako ali drugače poravnati s cingljajočimi kovanci.

Med 15. in 18. stoletjem ostaja na velikih prostranstvih pravilo menjava v naravi, kadar je potrebno ji na pomoč pride t.i. »nepopolni denar«. A tudi evropski kovanci imajo svoje pomanjkljivosti. Tedaj je za silo dober tudi papir ali kredit.

Trgovanje na daljavo je odločilna zaradi svoje učinkovitosti in graditeljske novosti, je vir hitre »akumulacije«. Vodi svet stare družbe in denar je v njeni službi. Svetovna trgovina usmerja gospodarstvo.

NEPOPOLNA GOSPODARSTVA IN NEPOPOLNI DENAR

Podob osnovnih oblik denarne menjave je veliko in treba jih je urediti. Kadar se blago izmenjuje, so zmeraj samoumevni tudi prvi poskusi denarja. Vlogo tega, menjalne mere, igra bolj zaželeno blago ali blago, ki ga je v izobilju. Naletimo na plačilna sredstva kot je sol, morski polžki, denar iz koral, konji, krzno, posušene ribe, bakrene zapestnice, zlato v prahu,... Usoda tega nepopolnega denarja po trku z Evropo je skoz enak: pride do velike inflacije, zaradi povečanja zaloga, obtoka, ki se poveča, in zaradi hkratnega razvrednotenja glede na evropski denar. K temu je treba dodati še ponarejanje preprostega denarja.

A v srcu Evrope še vedno živijo tudi nerazvita gospodarstva, sredi denarnega gospodarstva. V katalonskih Pirenejih se v 18. stoletju ljudje odpravijo po nakupih z vrečkami žita, učinkovito denarno gospodarstvo je Korziko doseglo šele po prvi svetovni vojni, v goratih predelih »francoske« Alžirije pa šele pred drugo svetovno vojno. V Rusiji, v Novgorodu so na začetku 15. stoletju še zmeraj uporabljali tatarski denar, kunje krzno, usnje. Leta 1425 pa so začeli kovati robot srebrn denar. A bili so pred ruskim gospodarstvom, znotraj katerega je menjavanje potekalo v naravi. Počakati je bilo treba do 16. stoletja in prihod nemškega denarja. Ruski zaostanek za zahodom je bil neizpodbiten. Zlatonosne vire Sibirije so začeli izkoriščati šele po letu 1820. Po vsej ameriški celini blago pogosto menjajo za blago. Fevdalno ali na pol fevdalno podeljevanje posebnih pravic kolonialnih oblasti je znak, da so kovanci redki. V nedogled bi lahko naštevali poklice, ki so jih plačevali v naravi (s samimi izdelki z najvišjo ceno). V Evropi so bila v 17. in še v 18. stoletju plačila v naravi precej pogosta.

ZUNAJ EVROPE: GOSPODARSTVO IN KOVINSKI DENAR STA ŠE V POVOJIH

Na **Japonskem** se denarno gospodarstvo razmahne v 17. stoletju. Star rižev denar še velja; kroženje zlatih, srebrnih in bakrenih kovancev pa se ljudskih množic ne dotika. Razvoj je počasen zaradi vmešavanj oblasti, sovražnega razmerja proti novemu sistemu in samurajske etike, ki prepoveduje razmišljati in govoriti o denarju. Znamenje dokajšnje zrelosti so nihanja cen riža, kmečke dajatve v denarju.

Islam ima od Atlantika do Indije na voljo denarno ureditev, a razvijajo se le Perzija, **osmansko cesarstvo** in **Carigrad**. V 18. stoletju v tej prestolnici določijo cene blaga in carinske pristojbine v domačem denarju. Vendar denar ima razmeroma majhno vrednost: tuji kovanci so bolj vredni kot osmanski. Turško cesarstvo je povpraševalec, saj lovi zahodni denar, ki ga potrebuje v domačem obtoku. Še ena korist je v igri. Ves denar, ki pride tja, brez razlike pretalijo v kovinske palice, ki jih pošiljajo v Indijo in Perzijo. Tam so jih prekovali v perzijske larine in indijske rupije. Larin je bil na Daljnem vzhodu neke vrste mednarodni denar, precenjen in s tem so si nadomeščali izgubo.

V **Indiji** so zlatnike in srebnike poznali že pred krščanstvom. Gospodarstvo se je tam razmahnilo v 13., 16. in 18. stoletju, a nobenkrat dokončno. Srebniki, ki se pokažejo v 16. stoletju, zadevajo vrh gospodarskega življenja, pod njimi je baker in še nižje mandlji. Medtem, ko zlatniki sploh niso v obtoku. To pa ne velja za jug. Indija ne prideluje ne zlata ne srebra ne bakra, zato prihaja tuj denar k nji in ker nič ni zastonj, mora ta dragocene kovine odplačevati v nedogled. Zaradi tega pride do velikega razmaha nadomestnih industrij, predvsem tekstilne. Izvoz v daljne in bližnje dežele je živahen. Denarna zgodovina Indije dosledno sledi gibanjem na Zahodu; denar je voden od daleč.

Kitajska živi ob deželah v »povojih«, kar pojasnjuje zamudo in zaprtost njenega denarnega sistema. Brez posebne nevarnosti se je njena denarna zgodovina lahko odvijala počasi. Papirnati denar, ki ga je Kitajska uvedla, naj bi bil odgovor na gospodarske razmere v 13. in 14. stoletju, način, kako naj bi prebredli težave, povezane z zastarelim kroženjem bakrenih kovancev in živahno zunanjo trgovino po svilenih poteh. Z gospodarskim zastojem v 14. stoletju in prihodom rodovine Mingov na oblast so bankovce še naprej izdajali, a čutijo se že prvi znaki inflacije. Za to je kriv sam papir, ki je spominjal na osovraženo oblast Mongolov. Država se je bankovcem odpovedala in odtlej ima Kitajska en sam denar, kaše ali bakrene sapeke. Ti kovanci pa ne morejo prevzemati vseh nalog, saj so premajhne enote. Srebro je nekakšen višji denar, vendar ne gre za kovance, ampak za ulite palice. Te palice ne morejo vselej uporabiti celih, zato imajo kupci s sabo posebne jeklene škarje, da z njimi režejo palice, in tehtnico, da stehtajo primerno količino. Na Kitajskem denar ni bil nepristransko in neopredeljeno orodje in cene niso bile vedno usklajene. Spreminjale so se, zlasti cene riža. Kitajska je bolj preprosta in v govorici denarja manj pretanjena kot Indija.

NEKAJ PRAVIL DENARNIH IGER

Evropa pozna celo lestvico denarnih izkustev: na dnu, menjavo blaga za blago, samozadostnost, preprost denar, na vrhu pa zlato, srebro in baker, ki ga ima razmeroma v obilju ter najrazličnejši kredit. Vendar igra ni omejena samo na Evropo. Sistem se odslikava v svetovnih razsežnostih. Vendar kjerkoli se je ta hotela vsiliti, povsod je igrala le krajevno vlogo. Kadar je pa že pred osvojitvijo Amerike držala v roki razmeroma veliko količino žlahtnih kovin, se ji je marsikdaj posrečilo, da se je igra odvijala po njenem.

Spor med žlahtnimi kovinami: vsaka kovina je s svojimi kovanci odgovorna za eno vrsto kupčij. Zlato je pridržano knezom in velikim trgovcem, srebro običajnim kupčijam, baker pa je na dnu, »črni« denar ljudstva in revežev. V slabše razvitih deželah se predvsem uveljavi baker, v deželah v vzponu pa srebro in zlato. Premoč tega ali onega denarja (zlatega, srebrnega ali bronastega) je predvsem posledica medsebojne igre različnih kovin. Zaradi svoje neznatnosti je baker v 17. stoletju bil ugoden prinašalec silovitih inflacij v gospodarsko bolnih deželah. Kar se pa tiče zlata in srebra, se ti dve kovini ne pridobivata redno, tako da je včasih ene, včasih pa druge v izobilju. Ko je srebra preveč v obtoku, naraste vrednost zlatu in ko je tega več v obtoku kot srebra, naraste vrednost srebru.

Beg, varčevanje in kopičenje: denarni sistem v Evropi in zunaj nje ima dve neozdravljivi slabosti: žlahtne kovine bežijo po eni strani navzven proti Indiji in Kitajski, po drugi strani pa ostajajo mrtve zaradi varčevanja in kopičenja. Z zlatom in srebrom so plačevali svilo, poper, začimbe, dišave, bisere, ... Že tako obremenjeni denar bi moral teči še hitreje. Vendar celo v Evropi celo miruje, zaradi varčevanja v najrazličnejših oblikah.

Obračunski denar: Mešano življenje različnega denarja je samo od sebe uveljavilo obračunski, tako imenovani »namišljeni« denar. Obračunski denarji so bili vsi svoj čas stvarni denar. Na primer tourška libra, pariška libra, funt šterling, ... Vrednost stvarnih denarjev se ves čas zvišuje, medtem ko se vrednost obračunskega denarja zmanjšuje. Vse vrste obračunskega denarja, tako tiste z visoko kot tiste z majhno notranjo vrednostjo, so poznale nenehna razvrednotenja, ena hitrejša od drugih. To razvrednotenje je praviloma spodbodlo rast cen.

PAPIRNATI DENAR IN KREDIT

Ob kovanem denarju krožita tudi papirnati in knjižni denar. Meja med denarjem in krediti je jasna. Kredit je menjava dveh storitev v različnem času: naredim ti uslugo, povrneš mi jo kasneje.

Brž ko so se ljudje naučili pisati in so imeli opravka z denarjem, so jih nadomestili s pismenimi dogovori, zadolžnicami, menicami, nalogi. Sleherni gospodarstvo, ki ga začne kroženje denarja utesnjevati, se samo od sebe obrne k različnim oblikam kredita, ta pa

vznikne iz njegovih potreb in nič manj iz njegovih nezadostnosti. Pri poslovnějšíh se pogosto ob skrivnih dogovorih nabira cela gora menic. Dostokrat pride tudi do tega, da izdajatelj obveže sam sebe, kar pomeni odprta vrata za številne zlorabe.

Menice in papirnat denar niso imeli nikoli širokega občinstva. Kljub vsemu pa se papirnat denar in kredit zdaj v tej zdaj v oni obliki vključujeta v kroženje denarja in se pridružujeta toku. Ljudje so se znašli: ko je primanjkovalo gotovine, so se zatekli h kreditu.

Denarna tehnika tako kot vse tehnike ustreza izrecnemu, vztrajnemu in dolgo se ponavljajočemu povpraševanju. Bolj je deželna gospodarsko razvita, širši je obseg njenih denarnih pripomočkov in kreditnih oblik. V mednarodni denarni enotnosti ima namreč vsaka družba svoj prostor, ena boljšega, druga slabšega. Denar je enotnost in tudi nepravilnost sveta.

8. MESTA

MESTO PO SEBI

Mesta brez obvezne delitve dela ni in ni vsaj malo razvitejše delitve dela brez mesta. Ni mesta brez trga in ni pokrajinskega ali nacionalnega trga brez mest. Brez njih ni odprtosti v svet in ni menjave z daljnimi kraji. Temelji mesta: nikoli pretrgan dvogovor s podeželjem; oskrba z ljudmi; mestna zadržana vzvišenost; obvezni položaj v središču mreže povezav; razmerja do predmestij in drugih mest.

Od najmanjše k skupni teži mest

Mesto ni nujno vselej zelo obljudeno. Obstajajo mesta, ki jih prekaša marsikateri trg. Ni pomembno samo število. Ni mesta, ki ne bi imelo svojih vasi-kmečkega življenja, ki ne bi vsiljevalo svojega trga, trgovin, mer in uteži... Mesta na koncu vedno premagajo bližnje podeželje in prodrejo vanj z mestno zavestjo. Hkrati jih požirajo druga bolj obljudena in živahnejša mesta. Mesta so ujeta v mestni sistem, ki se vrti okoli enega, sončnega mesta (Pariz, London...). Mesta povsod sestavljajo hierarhijo. Na Kitajskem se ta hierarhija kaže v členu, ki ga dodajajo imenu mesta (fu-mesto prvega, čeu-drugega, hien-tretjega reda). Najpomembnejše bi bilo, če bi lahko ocenili razmerje med mestnim in podeželskim prebivalstvom. To je odvisno od najnižje ravni za mesto, ki si jo določimo (npr. če štejemo naselje s 400 preb. kot mesto). Najnižje številke v EU pri Rusiji: 1630: 2,5%, 1795: 4%, 2897: 13% mestnega preb. Najvišji delež v Nizozemski: 1515: 51%, 1795: 65%. Vprašanje je, v katerem trenutku doseže urbanizacija prebivalstva prvo raven učinkovitosti.

Nikoli dokončana delitev dela

Temeljno vprašanje pri mestih: delitev dela med podeželjem in mestom. Mestna stran: Trgovstvo, naloge političnega, verskega in gospodarskega poveljevanja ter obrtne dejavnosti. Podeželje in mesto sta odvisna en od drugega-ti ustvariš mene, jaz tebe (obvladujem, izkoriščam...). Mesto in podeželje se nikoli ne ločita, mesto ne izključuje podeželja. Mesto je moralo imeti hrano tik za svojimi vrati-obvezen naslon na podeželje. Veliko trgovino lahko mesto prehranjuje le izjemoma-velja zgolj za posebej obdarjena mesta: Firence, Benetke, Brugge, Rim... Celo velika mesta vse do 18. stol. ohranjajo kmečke dejavnosti (v Benetkah morali prepovedati rejo svinj v mestu in samostanih l.1746). Tedanji meščani le "polmeščani". Ob spravi letine pustijo obrt in hiše in odidejo delat na polje. To so želeli prepovedati - vsak

naj ostane na svojem področju. Če mesto ni pustilo podeželju vseh pravic do poljedelstva in reje živali, tudi podeželje ni v bližnja mesta preneslo vseh svojih industrijskih dejavnosti. Vasi nikoli niso bile brez obrtnikov. Cenejša delovna sila kot v mestih, poleg tega niso bili pod varstvom cehov.

Mesto in novi priseljenci, zlasti reveži

Mesto bi izumrlo, če si ne bi zagotavljalo novih ljudi. Prišleki prihajajo zaradi navideznih svoboščin in boljše plače. Prihajajo tudi zato ker jih je podeželje zavrlo. Običajna in trdna zveza je revna pokrajina z izseljenci in živahno mesto (npr. Furlanija in Benetke). Mesta ne sprejemajo samo revežev. Novačijo tudi imenitnike iz vrst meščanstva iz sosednjih ali daljnih mest. To so bogati trgovci, obrtniki, zdravniki, učitelji... Mesto pred 19. stoletjem nikoli ni poznalo presežka rojstev nad smrtmi. Umrljivost vedno večja v mestih. To pomeni, da prepušča priseljencem najnižja dela: mesto potrebuje služabnike, proletariat, ki se hitro obrablja in ga je treba hitro obnavljati.

Mestna samozadostnost

Vsako mesto bi rado bilo svet zase. Že na prvi pogled opazno dejstvo: med 15. in 18. stoletjem imajo skoraj vsa obzidje. In so tako ujeta v prisilo in razločevalno geometrijo in odrezana od svojega najbližjega prostora. Najprej gre za varnost. Obzidij ni v samozavestnih deželah, npr. v osmanskem cesarstvu, ki obzidana mesta pozna le na ogroženih mejah. Povsod drugje je mestna utrdba pravilo. "Mesto je naselje s precejšnjim številom ljudi, ki je praviloma zaprto z obzidjem". V stoletjih, ki je vladal mir in mest ni ogrožala nobena zunanja nevarnost so obzidja postala skorajda sistem nadzorovanja samih prebivalstev mest. Mestno obzidje zapira tudi del njiv in vrtov-za preskrbo v primeru vojne. Varnost so na Zahodu zagotavljali le z malo stroški; le z jarkom in navpičnim zidom. Oboje le malo v napoto širitvi mest. Kadar zmanjka prostora preprosto prestavijo zid. Obzidje tudi gospodarska in družbena ločnica. Ko mesto raste, si priključi posamezna predmestja, jih spremeni ter odrine dlje od sebe dejavnosti, ki so tuje njegovemu strogo mestnemu življenju. Počasi in nepravilno rastoča zahodna mesta imajo zato zapleten načrt, vijugast ulice, nepredvidljive členitve... Prvi razmah mestnega urbanizma zaznamuje renesansa, ko se razcveti vrsta geometričnih načrtov, v obliki šahovnice. To je pomenilo preoblikovanje trgov ali pa postavitev novih mestnih četrti na ozemlju prejšnjih predmestij.

Na zahodu: mesta, topništvo in vozila

Od 16. stol. dalje so se Z mesta srečevala s hudimi težavami: Prebivalstvo je naraščalo in zaradi topništva so obzidja postala utvara. Treba jih je bilo zamenjati s širokimi, na pol vkopanimi okopi. Takih okopov pa se ne da več premikati brez velikih stroškov. In pred utrjenimi črtami je treba pustiti prazen prostor, in torej prepovedati gradnjo, vrtove in drevje. Ali pa praznino napraviti in podreti drevje in hiše. Tako se mesto ne more več poljubno širiti in je obsojeno rasti v višino. Že zelo zgodaj začnejo v Genovi, Parizu graditi hiše s po petimi, šestimi, osmimi in celo desetimi nadstropji. Cene zemljišč nenehno naraščajo, zato se povsod uveljavljajo visoke hiše. Benetke nimajo obzidja, zato se lahko širijo kakor hočejo.

Zemljepis in mestne povezave

Vsako mesto na danem kraju požene, se okolici prilagodi in je ne zapusti, razen v redkih izjemah. Ta kraj je bolj ali manj ugoden in začetne prednosti in nevšečnosti obstajajo. Nevšečnosti pa izravnava pomembne prednosti. Te so praviloma prednosti oddaljenosti-lega mesta glede na sosednje pokrajine(npr. Prestolnico v BRA so predstavili leta 1763 v Rio de Janeiro zaradi vzpona zlatih rudnikov v krajih Minas Geraes in Goyaz. Prednosti zaradi oddaljenosti pa so seveda minljive. Lahko v bližinah mest vzniknejo druga mesta, ki jim prevzamejo to prednost (Sevilja vs Cadiz). Četudi so prednosti lege minljive, so za razcvet mest v vsakem primeru nepogrešljive. Zemljepis, po svoje povezan s hitrostjo ali boljše počasnostjo tedanjih prevozov nam lahko pojasni na tisoče nekdanjih mest. Več tisoč najrazličnejših mest v Nemčiji v 15. stol. so obenem tudi postaje, narazen 4 do 5 ur na jugu in

zahodu, 7 do 8 ur na severu in vzhodu. Gibanje znotraj in zunaj obzidja je znamenje resničnega mesta. To gibanje je najbolj otipljivo zaradi mestne tržnice. Če je ni si mesta ne moremo zamišljati; in nasprotno, lahko stoji zraven vasi ali celo sredi sejemskega zbirališča, pa mesto tam ne bo pognalo. Vsakdanje življenje na ozkem območju dobiva hrano na mestnih tedenskih ali dnevnih tržnicah. Najbližja okolica, od koder mesto dobiva je le prvi od mnogih kolobarjev, ki ga ovijajo. Ni namreč mesta, ki ne bi zbiralo ljudi in najrazličnejših dobrin in oboje pomeni poseben, pogosto lahko zelo oddaljen prostor okrog mesta: ta dokazuje da je mestno življenje povezano z različnimi prostori, ki se le deloma prekrivajo. Mesta orodja povezav na velike razdalje, v smislu weltwirtschaft, ki ga poganjajo in od katerega živijo. Vsa mesta na svetu, in najprej zahodna imajo svoja predmestja. Ta so znamenja njegove moči, četudi gre za barakarsko naselje. "Boljša so kužna predmestja kakor nič".

Hierarhija mest

Bližje ali dlje od velikega središča obvezno zraste mestece. Hitrost prevozov oblikuje prostor. Velika mesta si niso podjarmila manjših, ker so imela za to razlog, saj si jih niso mogla, ker so jih potrebovala. Če se promet na hitro pospeši, čeprav morda ne spremeni poti, posamezne postaje odpadejo, izgubijo svoj namen in odmrejo. Mesta nižjih redov se manjšajo v korist prestolnice. Za to je kriv splošni razvoj gospodarskega življenja.

Mesta in civilizacije: islam

Skupna poteza vseh mest je ta, da so vsa izdelek svojih civilizacij. Vsa mesta se zgledujejo po istem vzoru. Ni dvoma, da po vsem islamu vlada en tip islamskega mesta in samo islamski zgled je dovolj za podobo o očitnem razmerju med mesti in civilizacijami. Mesta so na splošno velika in daleč narazen. Nizke hiše se držijo skupaj. Islam prepoveduje visoke hiše, znamenja osovraženega napuha. In ker ne morejo v višino, se zlivajo po javnih površinah. Muslimansko mesto je zamotana mreža slabo vzdrževanih uličic. V središču mesta je velika mošeja, okrog nje trgovske ulice ali skladišča, in nato po vrsti obrtniki po tradicionalnem redu, ki upošteva pojma čistosti in nečistosti (najbližje mošeji trgovci z dišavami, na zunanjem robu mesta strojarji, kovači...). Še ena lastnost je ločitev ras ali ver po četrtih.

IZVIRNOST ZAHODNIH MEST

Kakšne so različnosti in izvirnosti EU? Njena mesta so bila v znamenju neenake svobode; razvila so se kot neodvisna vesolja in po lastni krivulji; prehitela so ozemeljske države.

Svobodni svetovi

Zahod je izgubil svoje mestno okostje ob koncu rimskega cesarstva, ki je doživljalo postopen propad svojih mest že pred prihodom barbarov. Prišlo je do popolnega zastoja. Mestni prepored se po 11. stol. pospeši in vzvalovi obenem z vzponom življenjske moči podeželja, z večkratnim pritiskom polj, vinogradov, sadovnjakov. Rast mest se ujema z rastjo vasi in mestno pravo pogosto izhaja iz skupnostnih pravic vaških skupin. Vil nebi bilo mogoče brez naraščajočega denarnega gospodarstva. Usoda mest pa ni povezana samo z razmahom podeželja, ampak tudi z mednarodno trgovino. Okrog obdarjenih mest kmalu ni več držav. Tako je v Italiji in Nemčiji, s političnim polomom 13. stoletja. Mesta tu in tam povsem razbila politični prostor in se ustanovila kot samostojno vesolje, mesto država. Obdala so se z dobljenimi ali izsiljenimi privilegiji-"pravni okopi". Mesto je zmagalo nad državo.

Sodobnost mest

Na denarnem področju si mesta uredijo davke, finance, banke, carine. Uredijo si industrijo, obrt, izumijo ali na novo izumijo trgovanje na daljavo, menico, prve oblike trgovskih in obračunskih družb, spodbudijo pa tudi razredni boj. Navznoter sicer razdeljena družba v mestih pa se enotno upira proti zunanjim sovražnikom, zemljiškim gospodom, knezom, vsem, ki niso njegovi meščani. Uveljavi se nova miselnost zahodnega kapitalizma, skupek pravil, možnosti, preračunljivosti in spretnosti, kako obenem obogateti in živeti. Na Z so kapitalizem

in mesta v bistvu eno in isto. Kapitalizem je oblast fevdalcev in gildskih meščanov zamenjal z oblastjo nove trgovske aristokracije. Ta je s tem razbil ozki okvir srednjeveških mest, vendar se je nazadnje povezal z državo, zmagovalko nad mesti in obenem dedinjo njihovih pravil. Mesto, ki kot mestna država sicer propade, še naprej igra glavno vlogo in kraljuje, čeprav dejansko ali na videz preide v knežjo službo. Bogastvo države je bogastvo mesta.

Se mestne oblike na Zahodu razvijajo po nekem modelu?

Zahod je poznal tri vrste mest: odprta mesta (neločena od zaledja in celo pomešana z njim); zaprta mesta (obzidje ne omejuje le njihovo ozemlje ampak njihov vpliv); nadzorovana mesta (podrejenost knezu in državi).

Odprta mesta so mesta po antičnem grškem ali rimskem vzorcu. Enakopravno se odpira tudi na podeželju. Ni delitve industrijskih dejavnosti.

Zaprta mesta so tipične srednjeveške mestne države, samostojne enote. Obzidje glavna ločnica. Dobro za kmete, ki so želeli stran od svojih gospodov. Pri teh mestih je vprašanje čigava je industrija, cehi, njihove pravice in dobički. V resnici pripadajo mestu, mestnim oblastem in trgovcem. Znotraj obzidij je delo urejeno tako, kakor je vseč obrtniškim cehom.

Mesta v oblasti drugih: takoj ko se je država formirala je nasilno ali nenasilno prisilila mesta k pokorščini, vsepovsod v EU. Povsod razen na Nizozemskem in v Angliji vlada poslušnost.

Različni razvoji

Mesto se ne razvija samo od sebe. Mestni razvoj je vselej izraz družbe, ki pritiska nanj od znotraj in od zunaj.

Mesta v kolonialni Ameriki: Razlika je v iberški Ameriki in severni Ameriki. Angleška mesta so morala živeti sama, se razviti iz "willderness". Gre za srednjeveška mesta. Mesta v iberški Ameriki pa so imela preprostejšo in bolj omejeno usodo. Zgrajena so bila kot rimski tabori, so kot vojaške postojanke, med sabo povezane s počasnim prometom preko velikega praznega prostora. V Ameriki ni strogo trgovskih mest, ali pa so tedaj v manjšini. Ameriško mesto je po navadi čisto majhno. Vlada si samo. Gospodujejo mi zemljiški posestniki. Med mesti in okolico ni nikakršnega razločka, in ni industrij, ki bi jih bilo treba porazdeliti. Kjer je vsaj malo industrije, je na plečih sužnjev.

Kako razvrstiti ruska mesta

Mesta v moskovski Rusiji ne živijo več po zahodnem času. Mesta so ujeta v počasen promet po velikanskih azijskih še zmerom divjih prostranstvih. Pogosto je blizu vasi celo nevarno. Zaradi tega moskovska mesta ne vladajo svojemu neznanskemu podeželju, saj so prej sama pod njegovim vplivom. Ni kmečkih presežkov in zato tudi ni pravih premožnih mest. Ruska mesta tudi nimajo v svoji službi drugotnih mest, ki so ena od značilnosti Zahoda. Imajo veliko število tlačanskih kmetov. Nimajo druge možnosti kot da zapustijo zemljo in odidejo v mesta.

Cesarska mesta na Jutrovem in na Daljnem vzhodu

Šele ko islamska cesarstva propadejo, vzniknejo mesta, podobna srednjeveškim evropskim. To so mesta, ki so obenem odprta in nadzorovana.

Mest se je oprijel samo Zahod.

VELIKA MESTA

Velika mesta sta dolgo poznala samo Jutrovo (Bližnji)in Daljni vzhod. V 16. in še bolj v naslednjih dveh stoletjih pa nastajajo velika mesta tudi na Zahodu.

Kdo je kriv? Država

Države so ujele korak z mesti, in njihove prestolnice so odslej posebej obdarjene. Na čelu EU mest so London, Pariz in Neapelj (ob koncu 16. stoletja štelo že 300 000 preb). Amerika zaostaja ker je njeno prebivalstvo še relativno majhno. Največ ima Rio (okoli 1800 ima 100.000 preb). Mesta na Daljnem vzhodu za sabo imela velika politična združenja: Carigrad (v 16. stoletju imelo 700k) za sabo imel osmansko cesarstvo, Peking, Delhi. Zaradi političnih

težav ali knežjih muh so prestolnice predstavljale po precejšnjih razdaljah. Evropskemu razmahu je najbolj podoben razcvet na Japonskem.

Zakaj so prestolnice potrebne?

Ob veliki in centralizirani državi je tudi več možnosti, da bo njena prestolnica velika po številu. Ta mesta so zahtevala neznanke stroške in te morajo plačevati drugi. Ta mesta so kot tvorci sodobnih držav, velika podjetja. Zaznamujejo preobrat v zgodovini. Ustvarjajo nacionalne trge, brez katerih bi bila sodobna država samo utvara. Imajo kulturno, intelektualno in revolucionarno vlogo.

V Neaplju, od kraljevske palače do tržnice

Pred fr. revolucijo šteje vsaj 400k prebivalcev. Je četrto največje mesto v EU. Mestna območja strogo ločena za bogate in reveže. Revežev je do konca 18.stol. že več kot 100k. Neapelj jih priteguje, vendar jih ne more vseh nahraniti. Ob njih životarijo tudi obrtniki in meščanstvo. Nad to množico je družba dvorjanov, velikih zemljiških posestnikov, cerkvenih predstavnikov, uradnikov, sodnikov... Vsi ti sicer nimajo donosnih služb-plemiški naslov so si lahko kupili z malo denarja. Mesto s pomočjo cerkve, plemstva in trgovine privlači v neapeljskem kraljestvu kmete, pastirje, pomorščake, rudarje, obrtnike. Hrani se s temi zunanji delavci. Cerkev je lastnik vsaj 2/3 zemljiških posestev in plemstvo 2/9.

St. Petersburg četa 1790

Ima zelo neugodno lego. Na zelo mali nadmorski višini ob bregu reke Neve, zato je bilo večkrat poplavljen. Mesto je poplavilo leta 1715 in 1775. Ceste in trge je bilo treba vzdigniti. Hiše niso bile podkletne. Uveljavijo se kamniti temelji. Urbanizacija je bila počasna in draga. Na novo so začrtali ulice in trge, na novo postavili javne stavbe, cerkve ter omejili hiše. Najobičajnejše gradivo je dolgo ostal les. St. Petersburg je bilo živahno gradišče. Zidarji, tesarji so prihajali kot sezonski delavci. Lega mesta ima tudi svoje prednosti. Je dobra prometna lega. Razvoj bi moral potekati obenem proti jugu in severu, a je potekal nesorazmerno, hitreje na levem bregu Neve. Na tem delu je mestno osrčje. Val priseljencev je različen: od dostojanstvenikov in plemičev do kmetov, vsi se priseljujejo iz revne pokrajine okrog mesta. Mešano prebivalstvo (po narodnosti) je njegova izvirnost. Veliko vprašanje je bila oskrba mesta sredi revne pokrajine. Ribe iz Ladoškega jezera, govedo iz Ukrajine. Nenehen primanjkljaj izravnavajo carska zakladnica in prejemki zemljiške gospode.

Predzadnje popotovanje: Peking

Vsepovsod je isto: razkošje prestolnic je vedno na plečih drugih. Peking ima že ob koncu 18. stoletja okoli 3 milijone prebivalcev. Zaradi severne lege so se morali prilagajati podnebjju. Pomemben premog in krzno. Cesarski prekop, po katerem se je mesto preskrbovalo je bil zaradi ledu zaprt od novembra do marca. Mesto leži na nizki ravnici, kjer ga nepričakovano poplavlja okoliške reke. Mesto sestavljeno iz starega mesta na severu in novega mesta na jugu. Staro mesto je pravilen pravokotnik. Ima cesarsko palačo v sredini. Že v času Mingov se je pokazalo da je premajhno za naraščajoče prebivalstvo, zato so južni del zgradili že precej pred 1644. Po tem, ko so Tataři osvojili mesto (1644) so si pridržali staro mesto (tatarsko mesto) in Kitajce potisnili v južno mesto. Obe sta v obliki šahovnice. Peking ni imel zunanjega videza Londona a je imel dvakrat ali trikrat toliko prebivalcev. Hiše so bile nizke. Niso gradili visokih hiš, in niso bile povezane ampak ločene z velikimi dvorišči. Prodajalne nanizane v vrsti ob ulicah in zakrivajo stanovanjske hiše. Cesarska palača je bila samostojno mesto znotraj starega mesta. Od ostalega mesta sta jo ločila dve obzidji, druga za drugim. Med njima je bila vrsta palač z različno namembnostjo. Srce palače je prepovedano mesto, Rumeno mesto, kjer je živel cesar.

London, od Elizabete do Jurija III.

Kraljevsko vlado je bilo strah neomejene rasti Londona. Hoteli so jo omejiti. Vznemirja jih nenehno povečevanje števila revežev, barak in z njimi povezanimi boleznimi. Leta 1580 so izdali prepoved novih gradenj. Teh je bilo še veliko več v naslednjih desetletjih. Posledica je

bila skrivna namnožitev barak in bajt na zemljiških sumljivih lastnikov. Večanje preb. ni bilo moč zaustaviti. V 18. stoletju je bil London največje EU mesto z 860k prebivalci. Zelo je odvisen od reke. Pristanišča postanejo najnevarnejša območja mesta. Vse do postavitve westminstreskega mosta je čez Temzo bil zgrajen samo en most. Imel je stojnice ob robu in je spominjal na trgovsko ulico. Na jugu Temze je bilo bedno predmestje Southwark, na severu pa se je raztezalo pravo mesto. Tam so bile glavne prometne ceste, ki so bile usmerjene v notranjost otoka, proti Manchestru, Oxfordu, Cambridgeu. Mestno središče je bilo postavljeno na območju nekdanjega rimskega obzidja. London se je že pred kraljico Elizabeto zlil prek svojih meja do svoje okolice in se z njo združil. V času Elizabete je mestno središče bilo znotraj obzidja. Najbolj se je mesto razširilo v 17. in 18. stoletju. Razen na zahodnem delu (Hyde park, St. James park) v okolici mesta ni več podeželja. Bogati se začenjajo naseljevati na tem delu. Na vzhodu, kjer je bilo vse bolj umazano zaradi prenaseljenosti, so se četrti proletarizirale. Revščina se je naselila vsepovsod. Največ brezdomcev Ircev in srednjeevropskih Judov. Irci so se začeli preseljevati že zelo zgodaj, in sicer iz najbolj revnih predelov otoka. Gre za propadle kmete. Judje so bili na begu pred preganjanji. Leta 1734 jih je v Angliji okoli 6 tisoč, leta 1800 pa samo v Londonu 20 tisoč. Zaradi tega je revnega sloja je bilo v Londonu veliko kaznivih dejanj. S tlakovanjem ulic, dovodom vode nadzorovanjem gradenj in postopno razsvetljava se je materialni položaj na splošno izboljšal, tako kot v Parizu.

ČAS SVETA

1. RAZDELITEV ČASA IN PROSTORA

GOSPODARSTVO IN PROSTOR: GOSPODARSKI SVET

Med pojmom svetovno gospodarstvo in gospodarski svet je razlika.

Svetovno gospodarstvo se razteza po vsej zemlji, gre za celoten človeški rod ki med sabo trguje in po svoje sestavlja en sam trg.

Gospodarski svet pa upošteva zgolj del sveta, gospodarsko samostojen kos zemeljske oble, ki se v bistvu lahko preskrbi sam in mu notranje povezave in menjave podeljujejo tako ali drugačno enotnost (primer gospodarskega sveta je recimo Mediteranski svet – gospodarstvo poteka okoli mediteranskega morja)

Čeprav je bil sredozemski prostor v 16. stol. politično, kulturno in družbeno razdeljen, je živel v dokajšnji gospodarski enotnosti. Ta gospodarski svet je prestopal meje cesarstev in tudi čez navidezno črto, ki je ločevala krščanski in islamski svet, ki sta si bila v večnem sporu, so plule trgovske ladje. Značilnost tega gospodarskega sveta – Sredozemlja 16. stol.- je prav preseganje političnih in kulturnih mej, ki so vsaka po svoje drobile sredozemski prostor.

Sredozemska družba je bila takrat razdeljena na 2 prostora: zemljiškogospodarska krščanska družba in muslimanska družba s prevladujočim sistemom beneficijev, dosmrtnih svoboščin. (Ob imetnikovi smrti sta se beneficij ali služba vrnila državi in so ju na novo razdelili).

Gospodarski svetovi so bili že od nekdanj, tako bi lahko za gospodarski svet označili antično Fenicijo, pozneje Kartagino, potem Rim, po bliskovitih uspehih islam, posebno gospodarstvo je bilo Moskovska Rusija, na drugi strani sveta je lasten gospodarski svet predstavljala Kitajska...

Minuli čas nam torej ponuja vrsto zgledov gospodarskih svetov. Če hočemo kateri koli gospodarski svet pojasniti, je treba najprej opredeliti prostor, ki ga zaseda. Meje je ponavadi lahko zakoličiti, saj se spreminjajo počasi. Vsak gospodarski svet ima:

- meje, in črta, ki ga obdaja, mu podeljuje pomen, tako kot obrežje pojasnjuje morje središče, v njem sta mesto in že prevladujoč kapitalizem
- hierarhijo, in je zato seštevek različnih gospodarstev, enih revnih, drugih skromnih, in samo tisto v središču je sorazmerno bogato – od tod neenakosti, ki omogočajo delovanje celote (bogate Benetke izkoriščajo revnejše predele)

v nekem gospodarskem svetu Braudel loči tri pravila:

1. pravilo: prostor se spreminja počasi

Meja gospodarskega sveta je tam, kjer se začne drugo gospodarstvo iste vrste. Te meje so nerazgibana in negibna območja, so težko prehodni pas, pogosto naravna ovira. Taka je npr. Sahara med črno in belo Afriko, ali pa Atlantik.

Podobno mogočne ovire so tudi mejniki med krščansko Evropo in turškim Balkanom, med Rusijo in Kitajsko, med Evropo in moskovsko Rusijo. Za Evropejca je območje vzhodno od Poljske konec sveta, moskovske Rusije ne pozna, zdi se mu velikanska, divja in neobljudena.

2. pravilo: v središču kraljuje kapitalistično mesto

V konici gospodarskega sveta je vedno mesto, vozlišče poslovnih poti, vanj se stekajo in iz njega odhajajo obvestila, blago, kapital, kredit, ljudje, menice, trgovska pisma... Zakon v njih so veliki trgovci, ki so pogosto čezmerno bogati.

V manjši ali večji razdalji od središča so posredniška mesta ali zavezniška mesta in največkrat podrejena drugotna mesta, ki svojo dejavnost prilagajajo dejavnosti prestolnice (tako recimo Benetke niso same, tudi Amsterdam pozneje ni bil sam), središčno mesto podpirajo in mu strežejo, so nekako odvisna od njega. Središča so prostor, kjer najdemo ljudi mnogih narodnosti, so multinacionalna, nekakšna Noetova barka, zato je zanje značilna strpnost. Druga njihova lastnost je močna družbena razslojenost, poznamo proletariat (meščanstvo) in patriciat, ki se razhajata: bogati so čedalje bogatejši, revni čedalje bednejši. Življenje v teh mestih je drago (tudi danes trgovine in podjetja zapuščajo New York, da bi zbežali pred pretirano stopnjo dajatev).

Mesta si prvenstvo izmenjujejo

primer: Antwerpen zamenja Amsterdam, Amsterdam nasledi London in okoli 1929 New York prehiti London.

V središču gospodarskega sveta je lahko le ena konica hkrati. Uspeh ene pomeni bolj ali manj takojšen zaton druge. V Avgustovem času sta bila v rimskem Sredozemlju v igri Aleksandrija in Rim in zmagovalac je postal Rim. V srednjem veku sta se za bogastvo Vzhoda borili Benetke in Genova. Po dolgotrajnem boju so zmagale Benetke. Zdrsi navzgor ali navzdol povzročajo hude pretrese. Če se prestolnica gospodarskega sveta sesede, potresni sunki odmevajo daleč, vse do obrobja. Tam je prizor najbolj opazen: Ko Benetke nasledi Antwerpen, izgubljajo kolonije, Evbojo 1540, Ciper 1572, Kreto 1669. Nove in nove kolonialne osvoboditve niso naključje: verige odvisnosti so se pretrgale.

prevlada posameznega mesta je lahko bolj ali manj popolna

Če vzamemo zaporedje prevladujočih zahodnih mest, Benetke, Antwerpen, Genova, Amsterdam, London, ugotovimo, da pri prvih treh orodje gospodarske premoči ni bilo popolno. Benetke je industrija prežemala le na pol in kreditni sistem je deloval samo znotraj beneškega gospodarstva, Antwerpen ni imel svojega lastnega ladjevja, Genova je prevzela samo bančno prvenstvo za kratek čas. Šele z Amsterdamom in Londonom so dobili mestni svetovi na voljo orožarno gospodarske moči in so si prigrabili vse, od nadzora nad plovbo do trgovskega in industrijskega razmaha in celotne pahljače kredita.

3. pravilo: ena območja so podrejena drugim

Ob znožju kopnega in vodnih tokov so se v dolgih stoletjih izoblikovale verige krajevnih in pokrajinskih trgov. Krajevni gospodarstvu, ki se vrta samo od sebe po svojih navadah, je namenjeno, da ga to ali ono prevladujoče območje ali mesto "vpijeta vase" in si ga podredita

za svoje namene. Lep primer je Jadran, ki so ga Benetke osvojile in ga imenovale za "svoj zaliv". Toda mest na njegovem obrežju niso ustvarile; proizvodnjo obrežnih dežel, menjavo in tudi tamkajšnje pomorske narode so našle že izoblikovane. V svoji roki so morale le povezati vrvice prometa, ki je sicer potekal že pred njihovim vdorom. Povezale so tudi potujoče trgovce in na stotine ladij in jih pregnetle po svojih potrebah in vpele v svoje gospodarstvo. Potem so Benetke zahtevale, da se mora ves promet po Jadranu, ne glede na končno postajo, stekati skozi njeno pristanišče in skozi njene roke.

Thünenovi pasovi (Thünen je bil največji nemški ekonomist 19. stoletja poleg Marxa)

Thünen je rekel: Zamišljajmo si mesto sredi rodovitne ravnice, ki je iz popolnoma enake zemlje in zelo rodovitna. Daleč od mesta pa se ravnica končuje s pasom neobdelane divjine, zaradi katere je to mesto ločeno od drugega sveta.

Braudel na tej predpostavki pove, da to edino mesto in podeželje delujeta med seboj kakor v zaprti posodi. Ker vsako dejavnost opredeljuje zgolj razdalja (zaradi enake zemlje ni nobeno območje vnaprej določeno za tako ali drugačno gojenje), se okrog mesta sami od sebe zarišejo sosredni pasovi: prvi obroč so vrtovi, gojenje povrtnin in pridelovanje mlečnih izdelkov, drugi in tretji obroč sta nato žito in živinoreja. Gre za nekakšen mikrokozmos.

Braudel očita Thünenu, ker se v modelu nikjer ne pokaže pojem neenakosti. Medsebojna neenakost pasov je očitna, vendar jo Thünen priznava brez pojasnila. Veliko mesto obvladuje podeželje in pika. Ampak zakaj ga obvladuje? Kakorkoli, menjava med podeželjem in mestom, ki je gibalo kroženja, je dober zgled neenake menjave.

PROSTORSKA RAZDELITEV GOSPODARSKEGA SVETA

V prostoru se kažejo 3 skupine: središče, dokaj razviti drugotni predeli in neznansko zunanje obrobje. In če prestopimo iz enega območja v drugo, se lastnosti in posebnosti družbe, gospodarstva, tehnike, kulture ali politične ureditve spremenijo.

V središču je zbrano vse najnaprednejše in najrazličnejše. Prstan okoli središča ima samo del teh prednosti. Neznanski, redko naseljeni obod pa je zaostal in je lahek plen izkoriščanja. Primer: Ko postane Amsterdam "skladišče" sveta, so osrednji kolobar Združene province.

Dežele na obodu so revne, prevladujoč družbeni sistem je tlačanstvo, denarno gospodarstvo se jih komaj dotika. Tam kmet opravlja vse obrti, cene so smešno nizke (prepceni življenje je že samo po sebi znamenje nerazvitosti).

Vseeno pa zaostali predeli niso porazdeljeni samo po resničnem obrobju, ampak so tudi osrednja območja preprežena s številnimi zaostalimi krajevnimi lisami. Primer: David Hume sredi 18. stol. ugotovi, da so zaostala območja tudi v Angliji in da je tam življenje tako poceni kot v Franciji.

Najboljše merilo za določitev pasov je navzočnost naselbin tujih trgovcev. Če stoji v mestu ali v deželi na najvišji stopnički tuji trgovec, že samo s tem opozarja na podrejenost mesta ali dežele v primerjavi z gospodarstvom, katerega predstavlja.

GOSPODARSKI SVET V PRIMERJAVI Z DRUGIMI REDI

Zmotno bi bilo misliti, da gospodarski red vlada vsej družbi in opredeljuje druge rede v njej. Gospodarstvo ni nikoli samo. Zraven so kultura, družba, politika. Vsi ti redovi se zažirajo v prostor in skupaj zarisujejo Thünenske zaporedne pasove.

Družbe se med seboj razlikujejo. Tako recimo na Poljskem nek učitelj odkrije, da je to dežela tlačanstva, kmetov, ki ne vedo za državo in poznajo le svojega gospoda, knezi pa so preprosti: čeprav eden izmed njih vlada ozemlju, večjemu od Lorene, spi na golih tleh.

Enako je tudi pri kulturi, npr. umetnost gotike je izvirala med Seno in Loaro in nato zavzela Evropo po principu Thünenovih zaporednih pasov.

gospodarski red in mednarodna delitev dela

S sodobnostjo je prvenstvo gospodarstva čedalje težje: usmerja in moti druge rede in vpliva nanje.

Delitev dela v razsežnostih sveta ni dogovorjen in v vsakem trenutku spremenljiv sporazum med enakimi, ampak se je izoblikovala postopno.

Ene dejavnosti so bolj dobičkonosne kot druge: vinsko trto je donosnejše gojiti od žita, v sekundarnem sektorju je dejavnost donosnejša kot v primarnem, v terciarnem donosnejša kot v sekundarnem. Če je menjava med Anglijo in Portugalsko taka, da daje prva sukno in druge industrijske izdelke, druga pa vino, je Portugalska v primarnem sektorju in v podrejenem položaju.

Kako to, da je Francija zamudila ind. revolucijo, čeprav sta imele z Anglijo podobne predispozicije? Za to je treba iti nazaj v preteklost. Po nekaterih zgodovinarjih sta ind. preobrazba in tekma z Anglijo za prvo mesto v Evropi in na svetu spodleteli zaradi revolucije in Napoleonovega cesarstva, priložnost naj bi bila takrat izgubljena.

država: politična in gospodarska moč

Vzpon moderne države se je začel šele v 2/2 15. stoletja. Mestne države, ki so prehitale ozemeljske države in igrale glavno vlogo vse do začetka 18. stoletja, so bile orodje v rokah svojih trgovcev. Toda tudi v prvi ozemeljski državi, ki se je dopolnila kot narodni trg, v Angliji, so po revoluciji leta 1688 dokaj hitro prevladali trgovci. V predindustrijski Evropi se torej politična moč in gospodarska moč ujemata. V središču sklenjenega evropskega gospodarstva je bila vselej močna, zavojevalska, obdarjena država, živahna in strah zbujujoča (Benetke v 15. stol., Holandija v 17., Anglija v 18. in še bolj v 19. stol., danes ZDA). Ta država se rada zateče k nasilju, zanjo lahko uporabimo besedi kolonializem in imperializem.

Med takimi močnimi državami so razlike, ena od teh je bila merkantilizem, značilna sprva za Francijo.

Kolonije so bile v odnosu do središče oropane tako pravic kot gospodarskih privilegijev, oblika vladanja pa je bila podrejena politiki središča.

Kdaj je Evropa postala zadosti dejavna, obsuta z ugodnostmi in preprižena z močnimi tokovi, da so v njej lahko našla prostor različna gospodarstva in zaživela drugo ob drugem in drugo proti drugemu? Mednarodna ubranost se je začela že zelo zgodaj, v srednjem veku, in se je nato nadaljevala.

vojna na različnih območjih gospodarskega sveta

Vojno prenavlja tehnika, ki skozi čas bolj in bolj napreduje. Od 16. stol. naprej poznamo vojno v konici razvoja, ki divje spodbuja kredit ter bistrost in iznajdljivost tehnikov. Vojna, mati in hči napredka, poteka samo v osrčju gospodarskih svetov, za svoj razvoj potrebuje obilico ljudi in pripomočkov. Vojna je v Evropi potekala po nekih ustaljenih predpisih, bila je na nek način predvidljiva. Nasprotno je bilo v Braziliji. Tam je bila vojna gverilska, vojaki tam niso imeli takšne discipline in so uhajali iz rednih vrst. Ti izginjajoči sovražniki so se Holandcem, ki bi se raje vojskovali po evropskih pravilih, studili, ker so se jim izmikali, se umikali spopadu na odprtem in pripravljali zasede. Vojne v Evropi pa so se vojevale z velikim rompomomom in z mogočnim razvijanjem čet v urejenih premikih. Ta vojna ni totalna: ujetnike si izmenjujejo, za bogate zahtevajo odkupnino.

Anglija je vojevala svoje vojne od daleč, saj so jo reševale otoška lega in bogate podpore, ki jih je dajala zaveznicam. Če si močan, bo vojna potekala pri sosedu.

gospodarski svet in družbe

družbe se razvijajo zelo počasi, razraščajo se z gospodarskim razmahom, njeno napredovanje lahko prinese nove ideje, pomaga krepiti že uveljavljeni red. Družbeni red se ves čas dovolj enakomerno oblikuje v skladu s temeljnimi gospodarskimi potrebami. Prilagajanje družbe gospodarstvu ni samodejno in samohotno, je nekakšna nuja.

Primer Venezuele:

Z njenim odkritjem se začne vse skoraj z nule. Nabiranje biserov traja nekaj desetletij, nato rudarstvo, ki pomeni uvoz sužnje, kasneje še živinoreja, kjer peščica belcev, zemljiških gospodov, in indijanski pastirji na konjih predstavljajo preprosto družbo s fevdalnimi potezami. V 18. stol. so nasadi kakavovcev razlog za novo izrabo uvoženih črnih sužnje. Osrednja območja so ljudi dolgo črpala s svojega roba, tam so novačila sužnje. Tudi danes neizučeni delavci prihajajo iz manj razvitih (obrobnih) držav ali delov države.

kulturni red

kulturni in gospodarski zemljevid se ne prekrivata točno, čeprav ima celota gospodarskega sveta na vsem prostoru največkrat samo eno kulturo. Če ne zaradi drugega, ker je kultura sad neskončnega trajanja, gospodarstva se izmenjujejo, politične ustanove izginjajo, družbe si sledijo druga za druga, a civilizacija nadaljuje svojo pot. Rim v 5. stol. propade, rimska cerkev pa ga nadaljuje vse do danes.

Gospodarski svet in civilizacijski svet se povezujeta in si med seboj pomagata. Zavzetje Amerike ni imelo le gospodarski pomen, bilo je tudi širjenje evropske civilizacije v vseh oblikah.

Gospodarske meje so včasih tudi kulturne meje: Menica, na primer, mojstrski pripomoček zahodnega trgovskega kapitalizma, je še v 18. stol. krožila domala izključno samo znotraj krščanstva in meje ni prestopila ne proti islamu ne proti moskovski Rusiji ne proti Daljnemu vzhodu. Šlo je za kulturni odpor.

Ni nujno, da je trgovsko središče tudi kulturno središče. V 13., 14. in 15. stol. zahodni civilizaciji ne vladata trgovski kraljevski mesti Benete in Genova, ampak Florenca, ki pošlje v svet renesanso. Prav tako v 17. stol. slavi gospodarsko zmago Amsterdam, toda središče baroka je bil Rim. Kljub temu pa se tehnika (če že ne znanost) najrajši razvija na vodilnih območjih gospodarskega sveta, ne kulturnega.

GOSPODARSKI SVET IN RAZDELITEV ČASA

Konjunktorna valovanja

(konjunktura: stanje, položaj v gospodarstvu, ki je ugoden za prodajo, obdobje velike gospodarske dejavnosti, gospodarski razcvet)

Gre za opazovanje valovanja gospodarstva, spremembe v njem, predvsem valovanja cen.

Danes se cene manj spreminjajo, ker je bolj stabilen trg. Tako se recimo suša na nekem področju ne pozna veliko, namesto lastnega pridelka hrano dobimo od drugod, ker je danes gospodarstvo neznansko obširno in produkcija velika, zato uvoz ni problem.

Včasih ni bilo tako. Slab pridelek ali pomanjkanje sta lahko v nekaj mesecih povzročila inflacijo. Reveži so morali vse do nove letine živeti kar se da borno. Edina prednost takega gibanja je bila, da je hitro izginilo. Ta gibanja so kratka (slaba letina nekega specifičnega leta, kot npr. 1788), poznamo pa tudi druga gibanja, rečemo jim cikli, zajemajo obdobje več let, desetletij. Ekonomisti so namreč mislili, da lahko stanje gospodarstva tekom zgodovine opišejo kot nek cikel, periodično gibanje, stvar ki se ponavlja po nekem vzorcu.

Teh ciklov je zelo veliko, imenovani so po ekonomistih, ki so jih oblikovali. Ti cikli so sočasni, hkratni, se mešajo med seboj, npr. nek 20 let dolgi cikel je lahko del nekega drugega, 100 let trajajočega cikla.... Edino vprašanje je, ali so ti cikli, ki jih je odkrilo današnje ekonomsko opazovanje, obstajali tudi v starih, predindustrijskih gospodarstvih.

Valovanja in odmevi v prostoru

Cene ves čas nihajo. Njihovo valovanje je najboljši dokaz o notranji povezanosti gospodarskega sveta, saj je valovanje na dokaj obsežnem prostoru domala hkratno (to v praksi pomeni, da če se zviša cena nekega blaga npr. v Londonu, se zviša tudi v nekem bolj oddaljenem kraju). Hitrost širjenja tega nihanja je dokaz učinkovitosti menjave.

Zanimivo je, da valovanje evropske konjunktura presega ozke meje evropskega gospodarskega sveta in da ima vpliv tudi na daljavo: Moskovske cene, kolikor jih poznamo, se v 16. stol. prilagajajo cenam na Zahodu. Daljnemu zgledu se takrat prilagaja tudi Amerika. Vsiljeno ali preneseno valovanje cen je lahko odraz znamenja premoči ali podrejenosti.

Stoletni trend

gre za poseben cikel, ki naj bi trajal okoli 100 let (lahko tudi veliko več), ni nujno, da dejansko obstaja, možno pa je, da če bi analizirali potek gospodarstva skozi stoletja, bi morda prepoznali kakšen vzorec ali pa bi izluščili kakšno razlago gospodarskih tokov, ki se jim še danes podrejamo.

Stoletni cikel ima tako kot vsak cikel izhodišče, vrh in konec, njihova natančna določitev je približna. Kar zadeva Evropo, ločimo štiri zaporedne stoletne cikle:

o	1250/1350/1507-1510;	prva in zadnja letnica začetek vzpenjanja in
o	1507-1510/1650/1733-43;	konec padanja; srednja letnica opozarja na
o	1733-1743/1817/1896;	vrhunec, ko se stoletna smer prekucne in se
o	1896/1974	začne kriza
- kot glavne vrhe Braudel izpostavi 1350, 1650, 1817, 1973-74

Razlaga vrhov:

- 1350 upočasnitev razvoja, črna kuga, islam se utrdi v Sveti deželi, zaradi propada mongolske države se pretrga svilena pot, gospodarski svet se začne vrteti okoli Benetk
- 1650 širok upad gospodarskega sveta, zmanjšan pomen Sredozemlja, uveljavitev Amsterdama
- 1817 problemi v Franciji v preteklih letih, Evropa in svet zaradi revolucij v Latinski Ameriki ostaneta brez srebra, uveljavitev Anglije
- 1973-74 za to letnico Braudel predvideva, da se bo z njo začela neka nova etapa (Braudel je knjigo napisal 1979, le malo potem, in je ugibal o letnici 1973/74)

Je dolgo konjunkturo mogoče pojasniti?

Gospodarstvo stare družbe živi v prisili koledarja, kar pomeni tisoč obveznosti in tisoč skrbi zaradi letine. Pomembno pa je tudi okolje, v katerem se gospodarstvo odvija.

Včeraj in danes

Krize zaznamujejo začetek propada: gospodarski svet, ki se je zlagoma razvil, se začne kvariti ali se skvari in počasi se začne rojevati drugi.

V času rasti so mogoča številna središča, v 16. stol. npr. Benetke, Antwerpen in Genova.

Kako pa se med uravnovešanjem stoletnih valovanj vedejo množice? Paradokсно, slabo jim gre, kadar se diagnoza gospodarstva obrača na bolje, ko rast proizvodnje poveča sicer število ljudi, vendar pa različnim svetovom delovanja hkrati vsili težje breme. Rast gospodarskih zmoglosti torej omogoča trpljenje množice ljudi, katerih število narašča vzporedno s proizvodnjo ali celo hitreje. In ko se naraščanje števila ljudi, menjav in naporov ne izravna več z rastjo produktivnosti, se vse zrahlja, kriza je dosežena, gibanje se preobrne in začne se upadanje.

(to si poenostavljeno predstavljam takole: če je v predindustrijski dobi gospodarstvo zelo uspešno (recimo, da je zelo velika letina), se poveča število prebivalstva, problem pa nastane že naslednje leto, če proizvodnja ni tako obsežna, da bi preskrbela to povečano število ljudi. Se pravi: če hočemo, da so ljudje srečni, mora biti produktivnost sorazmerna z rastjo prebivalstva, sicer se začne kriza in posledično upad gospodarstva (dal sem primer, ki obsega 1 leto, dejansko Braudel govori o malo daljšem obdobju valovanja gospodarstva).

Pomemben korak je človeštvo doseglo z industrijsko revolucijo, ko lahko zaradi močno povečane proizvodnje (pridelka) govorimo o dolgi rasti, ki ne povzroči poslabšanja splošne blaginje, ampak ravno nasprotno, rast dohodka in brezskrbno možnost za povečanje prebivalstva.

3. EVROPA, STARA GOSPODARSTVA, KI JIM VLADAJO MESTA

Amsterdam

Z Amsterdamom se vek mest s cesarskim ustrojem in poslanstvom konča. Bilo je zadnjič, da se je resnično trgovsko in posojilno cesarstvo izoblikovalo brez pomoči sodobne poenotene države. Zanimivost amsterdamske izkušnje je v tem, da se nahaja med dvema zaporednima stopnjama gospodarske premoči: na eni stani mesta; in na drugi sodobne države in narodna gospodarstva – in na začetku je prvenstvo Londona. Sredi Evrope, ki jo je raznašalo od uspehov in se je ob koncu 18. stoletja moralo prevladujoče območje zaradi ravnotežja povečati.

Prihod Amsterdama kot podaljška starega stanja je razumljivo potekal še po starih pravilih: eno mesto je nasledilo drugi dve, Antwerpen in Genovo. Hkrati s tem pa je sever ponovno in to pot dokončno premagal jug. Amsterdam tako ni nasledil samo Antwerpna, ampak tudi še zmerom prevladujoče Sredozemlje.

Združene province

kmetijstvo

Veliko tujih odposlancev tistega časa imenujejo Združene province kot čisto majhno ozemlje, ki je prekrito proti morju z nerodovitnimi sipinami in primerni zgolj za pašnike. Poročevalec iz leta 1679 je zatrdil :« Maslo, sir in prst, priprava za izdelavo namizne posode, je vse kar prideluje Holandija«. Drugi pisci zagotavljajo, da pridelek dežele zadošča komaj za četrtno tamkajšnje porabe.

Kljub temu imajo Združene province zemljo, vasi, kmetije. V okolici Leidna poznajo intenzivno zelenjadarstvo. Spričo premalo razpoložljivega prostora sta živinoreja in poljedelstvo prisiljeni staviti donosnost. Krave dajejo do tri vedra mleka na dan. Poljedelstvo se preusmeri v vrtnarstvo, izumi znanstvene načine kolobarjenja in spričo gnoja in koristnih mestnih odpadkov dosega večje pridelke kot drugod. Zaporeden napredek, čeprav v majhnem merilu je začetek kmetijske revolucije, ki se je nato preselila v Anglijo. Pomembni je, da se je podeželje ob stiku z mesti nemudoma potržilo in po svoje pomestilo in je začelo tako kot mesta živeti od zunanjih prispevkov.

Ker je bilo potrebno vsaj polovico porabljenega žita uvoziti, se je nizozemsko poljedelstvo v glavnem preusmerilo k najdonosnejšim poljščinam: k lanu, konoplji, ogrščici, hmelju tobaku in naposled k barvilnima rastlinama, oblaisti in broču.

Mestno gospodarstvo

V primerjavi z Evropo so majhne Združene province neverjetno pomeščene in neverjetno urejene, prav zaradi gostote svojega prebivalstva, ki je »sorazmerno največje v Evropi«. Polovica prebivalstva Združenih provinc živi v mestih – največ v Evropi. Združene province – Holandija, Zelandija, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Frizija in Groningen – so združenje sedmih držav, ki se imajo za neodvisne in se temu primerno tudi obnašajo. Vsaka od provinc je v bistvu mreža bolj ali manj stisnjenih mest. Vsako mesto si vlada samo, pobira dajatve, sodi, pozorno nadzoruje sosede in ves čas varuje svoje posebne pravice, svojo

samostojnost, svoj davčni sistem. Glavne niti v svojih rokah ima pa patricijsko meščanstvo. Naj so še tako prepirljiva in ljubosumna drugo na drugo so mesta primorana, da povežejo napore in združijo trgovske in industrijske dejavnost. In zato so mogočna skupnost.

Amsterdam

Mesta si torej razdelijo naloge, se med seboj povežejo, izoblikujejo mreže, zasedejo različno visoke ravni in sestavijo piramido. V središču ali na vrhu je vodilno mesto.

Čas velike zgodovine Amsterdama napoči tedaj, ko je val plime »pri Texlu prebil« varovalno ograjo sipin in z enim zamahom ustvaril Ijsselmeer (1282); odtlej je bilo »moč po Teyi pluti z velikimi ladjami« in baltski pomorščaki so si shajališče in trgovino uredili v Amsterdamu, ki je bil prej navadna vas. Amsterdamsko pristanišče je bilo vselej nabito polno, bilo je sedež izobilja, shajališče bogastva. Kar pa ne bi bil brez pomoči nizozemskih provinc in mest.

Sodelovanje med »srcem« in Amsterdamom je pripeljalo do razdelitve nalog: v Leidnu, Haarlemu in Delfu cvete industrija; v Brillu in Rotterdamu ladjedelstvo; Dordrecht živi od prometa po Renu; Rotterdam, najmočnejše mesto zunaj prestolnice, pobira smetano trgovine s Francijo in Anglijo; Haag, politična prestolnica.

Pisano prebivalstvo

Mesta so porabniki delovne sile. Mestna celota Združenih provinc uspeva samo zaradi rasti prebivalstva: milijon leta 1500, dva milijona leta 1650 (milijon v mestih). Rast ni bila posledica samo domačega prebivalstva. Razmah holandskega gospodarstva je vabil in zahteval tujce. Vsi priseljenci pa v Holandijo niso hodili iskat negotovega bogastva. Mnogi so tudi zbežali pred vojnami in verskimi preganjanji, kugo 16. In 17. stoletja. Val nasilja, ki sta ga zaznamovali zmagi protestantske pravovernosti in *stathouderske* oblasti po usmrnitvi holandskega velikega *pensionaira* Johana Van Oldenbarnevelta, ni trajal dolgo v deželi kjer je bilo katolikov veliko, kjer so proti vzhodu živeli luteranci in kjer so protestantske ločine ostale dejavne. Na koncu je zavladala in se okrepila verska strpnost.

Združene province so bile nedvomno zavetje, rešilni čoln. Od tod »velikanski priliv ljudi«. Uveljavila se je in postala pravilo svoboda prepričanja. Vsi narodi lahko tu služijo Bogu po svojem srcu, čeprav je prevladujoča vera reformacija, lahko vsak po svoji volji živi v tisti, ki jo izpoveduje. Naj opozorimo da so katoliški ljudje najpogosteje najnižji razredi.

Bližnja Nemčija je zaloga cenene delovne sile. Ob koncu 17. stoletja se je industrija v Združenih provincah razširila in poskočila tudi z množičnim prihodom francoskih protestantov po preklicu nantskega edikta (1685).

K bogastvu Holandije so še posebej prispevali sefardski Judi. Zlasti na področju menjave in še bolj pri borznem veriženju. Bili so tudi dobri svetovalci in pobudniki ustanavljanja poslovnih mrež med Holandijo in Novim svetom in Sredozemljem.

Tuji trgovci so s sabo prinesli kapital, znanje, trgovske zveze, in to je bil nesporno eden od razlogov naglega vzpona Amsterdama. Okoli leta 1650 je bila tretjina mestnega prebivalstva iz tujih krajev. Amsterdam se je zato živahno razrasel (50 000 prebivalcev leta 1600, 200 000 leta 1700), pri priči pomešal vse narode in množico Flamcev, Valoncev, Nemcev, Potrugalcev, Judov in francoskih hugenotov spremenil v prave »*Dutchmen*«. Ali se ni tako v vsej deželi tedaj rodil nizozemski »narod«?

Ribištvo in holandsko ladjevje

Nizozemci »so tako navezani na plovbo po morju, da lahko rečemo, da je njihov element prej voda kakor zemlja«. Na pogostem neurnem Severnem morju so se izučili ribištva, obrežne plovbe, prevozov na dolge razdalje, pomorskega vojskovanja. Tako je bilo ribištvo narodna industrija, prekajeni in nasoljeni slaniki, ki jih prodajajo po vsej Evropi, so holandski »zlata rudniki«. Slaniki in sol so po svoje povečali holandsko trgovino ob Baltiku »; in trgovina ob Baltiku, dodajmo, je bila resnični vir holandskega bogastva.

Resnično orodje holandske veličine je ladjevje, ki je tolikšno kot vsaj druga evropska ladjevja skupaj. Ampak številčnosti ladjevja se pridružuje tudi kakovost. Pri plovbah so Holanci najbolj varčni in zmerni in dajejo najmanj od vseh za razkošje in nekoristne izdatke. Nizka cena holandskih ladjedelnic je ena izmed prednosti tamkajšnjega ladjevja. V Združenih provincah je namreč v prevozništvu vsega v izobilju z izjemo ljudi.

So bile Združene province država?

Haaška vlada je bila menda šibka in nestalna. P.W. Klein pravi, da v zvezi z Združenimi provincami lahko govorimo kvečjemu o »nečem podobnem državi«. Ustanove Združenih provinc so starinske; po svojih koreninah so dokaj stara dediščina. Vseh sedem provinc se ima za samostojne in so za nameček razcepljene na številne mestne republike.

Trenja in navzkrižja, se na ravni vladanja kažejo v neskončnih spopadih **med Holandijo**, ki poskuša vsiliti *leadership* s finančno močjo, **in knezi iz družine Oranskih**, ki kot *stathouderji* »vladajo« petim od sedmih provinc, so na čelu državnega sveta in z naslovom in pristojnostmi admirala in vrhovnega poveljnika republike zapovedujejo kopenskim in pomorskim oboroženim silam.

Provinca Holandija, ki jo zastopa veliki *pensionnaire*, tajnik državnega sveta, zagovarja pokrajinsko neodvisnost in svobodo: ob šibki osrednji oblasti lahko namreč sama lažje vsiljuje svojo voljo, tako zaradi velikanske gospodarske premoči kot spričo dejstva, da sama zagotavlja več kot polovico državnih dohodkov.

Posledica so napetosti in krize in izmenjavanje obeh tekmecev na čelu države. Leta 1788, naposled, povzroči revolucija nizozemskih »domoljubov«, ki jo vodijo tako od zunaj kakor od znotraj, odpor in zmagoslavje Viljema V. in sproži preganjanje »orangev«.

V skladu z vojnami po Evropi, središče politične moči v Združenih provincah tako niha med *stathouderjevo* oblastjo na eni in Holandijo in neznansko močjo Amsterdama na drugi strani. Izmenjavanje je za pokrajinske in mestne regente prava »čistka«. Holandija se podreja obrambi svojih trgovskih koristi. Hoče ohraniti mir in vojaško poseganje republike preusmeriti v oblikovanje mogočnega ladjevja, ki naj bi bilo pogoj njene varnosti.

Notranja zgradba se ne spreminja

Vladajoči razred pa je kot celota ostal na svojem mestu, naj je prevladala zdaj Holandija zdaj knez Oranski. Knezi Oranski so imeli le poredkoma voljo, nikoli pa ne moči, da bi zatrli plutokracijo Holandije. Doga vojna za neodvisnost v letih 1572 – 1609 je zagotovila prvenstvo meščanstvu; le-to je v večini provinc izrinilo plemstvo in pokrajinskim in mestnim oblastem je ostala podrejena tudi reformirana cerkev navzlic verski krizi v letih 1618 – 1619. Za denarne izbrance postane namreč trgovina v 18. stoletju čedalje bolj drugotna. Kapital, ki ga je v izobilju, se od nje odvrne in preusmeri v rente, finance in kreditne igre. Zareza je najgloblja na področju kulture. Smetana tedaj opusti narodno izročilo in sprejme francoski vpliv, ki preplavi vse. Holandskega slikarstva je po Rembrandtovi smrti (1669) pravzaprav konec. Če je francoski vdor leta 1672 vojaško in politično spodletel, se je povsem posrečil na ravni omike.

Davki so bili uperjeni proti revežem

Ker je holandska družba taka, kakršna pač je, nas ne preseneti: davčni sistem prizanaša kapitalu. Porabnike obstreljujejo od vseh strani in v 17. In 18. Stoletju ni nobena država tako obremenjena s prispevki.

Posredni davki, bistveni dejavniki draginje, obremenjujejo predvsem navadne ljudi. Bogati se udarcu izognejo ali ga lažje prenesejo.

Primerjava z drugimi državami: Da so bile Združene province močna država, nam kaže njihova zunanja politika v zlatem stoletju republike tja do okoli leta 1680, ko začne njihov pomen v Evropi očitno upadati. Ali med tako imenovano tridesetletno vojno vodilne vloge

zelo pogosto ne odigra Holandija?. Kljub temu Združene province vojni ne dovolijo na svoje ozemlje: na njihovih mejah je cela vrsta trdnjav, ki skupaj z nešteti vodnimi črtami čvrsta ovira. Sicer maloštevilni toda dobro izbrani, zelo dobro plačani in lepo hranjeni najemniški vojski je naložena skrb, da ostanejo Združene province otoček v zavetju.

Leta 1668 Združene province sklenejo trojno zavezništvo z Anglijo in Švedsko in zaustavijo zoprno napredovanje Ludvika XIV. po španskem Nizozemskem. Ko se Jan de Witt, veliki *pensionnaire* in poslanik Ludvika XIV., Arnaud de Pomponne pogajata dobimo vtis da gre pri Holandcu le za trohico manjvrednostnega kompleksa pred predstavnikom sončnega kralja. Kar se da mirno pojasnjuje nejevernemu poslaniku, zakaj Francija nikakor ne more vsiliti svoje volje Holandiji.

Njihovi posli

Sredi vseh preobratov na boljše ali slabše sta holandska politika in življenje vseskozi branili in varovali le eno, in sicer svoje trgovske koristi. Te koristi so obvladovale in podredile vse kar se ni posrečilo verskim strastem in ne narodnim razprtijam. Trgovec je namreč kralj in trgovske koristi imajo v Holandiji vlogo državnih koristi: Trgovina hoče biti svobodna.

Zavzeti Evropo, zavzeti svet

Ko je Holandija zavzela trgovsko Evropo, ji je svet kanil sam od sebe za nameček.

Najpomembnejše se je odigralo pred letom 1585

Baltik je bil v srednjem veku nekakšna Amerika na dosegu roke. Že v 15. stoletju so nizozemske ladje, natovorjene s soljo in ribami, na njem tekmoval s hanzaetskimi. Amsterdam je postal prvo pristanišče za razpečevanje žita. Uspeh je bil neznanski: leta 1560 so Nizozemci pritegnili k sebi 70 % težkega prometa z Baltika. Žito in *naval stores* – deske, plohi, jambori, katran, smola – so se začeli stekati v Amsterdam.

Promet z baltskimi deželami namreč ne bi bil tako cvetoč, če ne bi Holandija hkrati izkoriščala tudi daljnega Iberskega polotoka. Ko je Holandsko ladjevje zmagalo na Baltiku, je nato kmalu zmagalo v Laredu, Santandru, Bilbau, Lizboni in pozneje v Sevilji. Kmalu je to ladjevje prevažalo pet šestin blaga, izmenjanega med Iberskim polotokom in severnim Atlantikom. Zavzetje te prometne poti se, mimogrede, ujema z odprtjem Amsterdamske borze.

Razmerje med upornimi provincami in špansko in portugalsko zvezo je bilo razmerje dopolnjujočih se sovražnikov, ki ne moreta in nočeta narazen. Španija, ki je svoj čas pridelala dovolj žita zase, po letu 1560 zabredla v krizo, ki je razkrojila njeno poljedelstvo. Holandci so po tistem že osvojili Seviljo. Do leta 1568 so denar za seviljsko trgovino z Ameriko namreč zalagali genovski bančniki. Po letu 1568 so Genovežani to dejavnost opustili in kapital rajši vlagali v posojila katoliškemu kralju. Sproščeni prostor so zasedli severni trgovci: zalagali pa niso denarja, kar je bilo še zunaj njihovih moči, marveč blago, katerega ceno so izterjali ob vrniti ladij.

Skratka, prvi večji uspeh Holandije je bil posledica povezave, ki so jo zagotovili holandske ladje in holandski trgovci med polom na severu, Baltikom in flamsko, nemško in francosko industrijo, in polom na jugu, Seviljo in na strežaj odprtimi vrati proti Ameriki.

Srebrna kovina, jamstvo holandske trgovine z Baltikom, kjer so imeli primanjkljaj, je bila orodje, s katerim so vdrli na južne trge in z njih odstranili tekmece. Uspeh Holandije se je povsem očitno izoblikoval ob Baltiku in Španiji obenem. To je razvoj v katerem sta imeli pšenica na eni in ameriška srebrna kovina na drugi strani nerazdružljivo vlogo.

Preostala Evropa in Sredozemlje

Če bi imeli zaporedne zemljevide trgovskega razmaha Holandije, bi lahko videli kako se je njeno cesarstvo polagoma razširilo po vseh bistvenih poteh evropskega prometa. Holandske jadrnice so kmalu gostila vsa sredozemska pristanišča.

Ali bi lahko Holandci, potem ko so postali središče evropskega gospodarskega sveta, sploh lahko zanemarili ta ali oni del svojega obrobja? In dopustili, da bi se poleg njih izoblikovalo še eno, tako ali drugačno gospodarsko cesarstvo in tekmovalo z njimi?

Holandci proti Portugalcem : tekmeča je treba spodriniti

Evropa domala ni opazila začetkov holandske prevlade, spregledala jih je nemara zato ker so bili sprva prikriti in nesumljivi. Po drugi strani tudi zato ker se je tedaj sama prevesila proti severu, ko je preobrat stoletne smeri med letoma 1600 in 1650 razcepilo evropsko celino na dvoje: jug, obubožalo in drugo, sever, zaživelo boljše kot prej.

Drobnemu nasprotniku se je pozno naskočena Amerika izmuznila, na oder daljnovzhodnega prizorišča, kraljestva popra in začimb, praškov, biserov in svile, pa so Nizozemci stopili v vsem sijaju in mogočnosti in so si znali odrezati levji delež. Portugalsko cesarstvo je bilo bolešno in novim prišlekom ni moglo prekrizati poti.

20. marca 1602 je bila ustanovljena **Vzhodnoindijska družba (VOC, Vereenigde Oost-Indische Compagni)**, ki je bila neodvisna sila, kakor država v državi. Ta stvaritev pa je vse na mah spremenila. Z njo je konec brezglavih voženj. Vodila jo je samo ena volja: nenehna širitev!

Holandska širitev je kmalu dobila poteze živahnega razmaha. Vzhodnoindijska družba se ni namreč borila samo s Portugalci in Španci (ti so imeli oporišče v Manili in so delovali na Molukih in so se na Timorju obdržali do leta 1663), ampak tudi z Angleži. In naposled nič manj z živahnimi rojem azijskih trgovcev: s Turki, Armenci, Javanci, Kitajci, Bengalci, Arabci, Perzijci, gudžaratskimi muslimani...

Malajsko otočje je bilo najpomembnejši člen raznovrstne trgovine med Indijo na eni in Kitajsko in Japonsko na drugi strani, je bil hudo težaven cilj, ki so si ga zadali Holandci.

Leta 1619 je bila ustanovljena Batavija in v njej se je v eni sami točki zgostila srčika holandske moči in trgovine na Malajskem otočju. In iz nje in »začimbnihi otokov« se Holandci stkali velikansko pajčevino prometa in menjav, iz katere se je na koncu izoblikovalo njihovo cesarstvo, krhko, prožno, tako kakor portugalsko cesarstvo. Navzočnost na Malajskem otočju pa ni bila mogoča brez povezav z Indijo. V preprosto in zelo rodovitno Bengalijo so prodrli le zelo počasi. Leta 1638 so prodrli na Cejlon, otok cimeta.

Holandsko cesarstvo je tako dobilo svojo pravo razsežnost šele v petdesetih in šestdesetih letih (1660). Napadalci (Holandci) niso imeli vselej dovolj denarja ali ljudi, da bi zasedli vse točke, ki so jih odvzeli predhodnikom. Portugalsko azijsko cesarstvo je bilo iz igre zares izločeno šele z zavzetjem Malake leta 1641. Če pa portugalskega cesarstva ne bi pregnala in potlej uničila Holandija, bi za to poskrbeli Angleži.

Povezanost prometa v holandskem cesarstvu

Tu se nahajamo znotraj azijskih gospodarskih svetov, ki se povezujejo v živahno celoto (country trade, inlandse handel). Holandci so nemara zaradi svojih evropskih izkušenj boljše od drugih dojeli, kako je promet na Daljnem vzhodu medsebojno povezani in jim uspelo zavladati notranji plovbi po Aziji. Menjava se tu kakor drugod nanaša na blago, žlahtni kovini in kreditne listine.

Evropski trgovci na Daljnem vzhodu nimajo na voljo izobilja kredita, kakor so ga navajeni doma. Sistem trgovinskih izmenjav, ki ga je uveljavila Vzhodnoindijska družba, je domala brez nevšečnosti tekel vse do približno leta 1690 – 1700. Poleg izjemne možnosti dostopa do Japonske je bil edini učinkoviti in trajni monopol Holandcev monopol nad drobnimi začimbami: muškatnim cvetom, muškatnim oreškom, nageljnovno žbico in cimetom.

Drobne začimbe niso šle za med samo v Holandiji; še enkrat toliko kot Evropa jih je použila Indija in na Daljnem vzhodu so bile neprekosljiv menjalni denar. Holandci so kupovali velike količine indijskih tkanin, najrazličnejše kakovosti, v Suratu na Koromandijskem bregu, v Bengaliji. In jih nato na Sumatri zamenjali za poper. Holandija zlatega stoletja že živi po meri vsega sveta in pozorno razsoja o njem in ga brez konca in kraja izkorišča.

Uspeh v Aziji, neuspeh v Ameriki

Zaradi naraščajočega evropskega vdiranja v Azijo, na primer se je zvečala nakupna cena popra in začimb. Prodajne cene so se v Evropi s povečanim prihodom eksotičnih živil same od sebe znižale.

Čas spopadov in uspehov

Zaradi monopola nad začimbami, določanja cen so imeli Holandci v Aziji dolgo prednost pred drugimi evropskimi tekmeci. Toda monopolna politika prisile in nadzora je bila draga.

Zgodovina Vzhodnoindijske družbe je seveda seštevek dobičkov in izgub. Bilanca v 17. stoletju je bila ugodna. Odločilni dogodek v Evropi je bila izginitev prvenstva popra od leta 1670 naprej. V zameno so precej visoko ostale in celo sorazmerno poskočile drobne začimbe, večji delež so dobili indijske tkanine, svila in potiskani ali surovi bombaž in uveljavile so se nove vrste blaga: čaj, kava, lak, kitajski porcelan.

Bistvena novost sta tako zagotovilo bili trgovine s čajem in odprtje Kitajske vsem tujim trgovcem. Povezava Bengalija – Kitajska, čaj za bombaž in srebro in pozneje opij, je igrala v korist Angležev. Udarec je bil za holandsko družbo še toliko trši, ker so notranje vojne v Indiji medtem uničile Koromandski breg, največje območje njenih uspehov. VOC se je vso 18. stoletje kvarila, in razlage za njen zaton ni moč zlahka izluščiti.

Veličina in propad Vzhodnoindijske družbe

Govora je o štirih desetletjih na tej in oni strani leta 1700. V 17. in 18. stoletju so ladje družbe prepeljale milijon ljudi. In tako je bilo gotovo precej večje holandsko prebivalstvo v Azijo kot pa portugalsko.

Zakaj polom v 18. stoletju?

Zakaj je VOC doletel tak finančni polom?

Sprejemljiva razlaga je: prišlo je do opešanja trgovine z indijskim blagom v Indiji ali vsaj do upada dobičkov. Krivi sta bili predvsem tekmovalnost drugih družb in še zlasti angleške in revolucija prometa in trgov, ki je odgovorni v Bataviji niso najboljše razumeli.

Holandsko nazadovanje je bilo posledica tudi dobro znanih goljufij zastopnikov Vzhodnoindijske družbe. Amsterdam in Batavija sta dva gospodarska pola, obenem pa tudi dva družbena pola cesarske stavbe Združenih provinc. In med njima je zarez, nasprotje. Na Malajskem otočju, kjer holandske »kolonije« zagotovo živijo na veliki nogi, zavladajo neposlušnost, tihotapstvo, na pol neodvisnost in nered.

Neuspeh v Novem svetu, meja nizozemskega uspeha

Nizozemski neuspeh v Novem svetu, nam po svoje marsikaj pove. Holandija bi lahko gradila v Ameriki, samo če bi hotela in če bi zmanjšala selitveni tok proti vzhodu. Nemara nemogoč pogoj, kakor jo je brez dvoma izučila spodletela izkušnja v Braziliji.

Vojna je holandsko Brazilijo v resnici potisnila v stanje nenehne obleganosti. Njihova napaka je bila, da so hoteli izoblikovati trgovsko vrhno stavbo, ne da bi si poprej podredili pridelavo, brez poprejšnje kolonizacije, skratka, v sodobnem pomenu besede. Holandska Brazilija ni bila mogoče brez črnih sužnjev.

Medtem se je 1640 Portugalska osvobodila španskega pokroviteljstva. Leta 1641 je podpisano desetletno premirje med Portugalsko in Združenimi provincami. Premirja na Daljnem vzhodu

niso spoštovali. V Ameriki se je pa, vse pomirilo in Zahodnoindijska družba je bila hudo vesela, da se je draga vojna končala.

Holandci so mislili, da bodo lahko Brazilijo mirno izkoriščali. Knezovi nasledniki, »imenitni za kupčijo, toda hudo zanikrni politiki« so sanjali o tem, kako bi obogateli in razmahnilo trgovino, tako da so orožje in smodnik prodajali celo Portugalcem (zaradi čezmerne cene ki so za to dobivali). Zato se je pridušena vojna nadaljevala, izčrpavajoča vojna opirajoča se na notranjost, ki je na koncu, leta 1654 holandsko Brazilijo dotolkla.

Brazilija je ostala Portugalska, ta je pa sporazum morala kupiti, odpreti vrata ameriške kolonije holandskim ladjam, znižati ceno sutealski soli in priznati osvojitve svojih ozemelj v Aziji.

Nizozemci naj bi iskali dežele, ki bo jih bilo moč izkoriščati, ne pa dežel, ki bi jih bilo treba naseliti in razviti.

Premoč in kapitalizem

Ko gre v Amsterdamu dobro skladiščem, gre dobro vsem

Temelj amsterdamske premoči je v izobilju, vsega je venomer nared, neznanska gmota denarja je v nenehnem gibanju. Holandci obdržijo za svojo rabo samo le tisto, kar jim je najnujnejše za življenje in prodajo drugim narodom ono, kar imajo za odvečno in je vselej najdražje.

Vloga Amsterdama je jasna: zbirati, skladiščiti, prodajati in preprodajati blago iz vsega vesolja. Neposredna trgovina je na koncu prevladala šele v 18. stoletju, ko Amsterdam ni imel več tolikšne privlačne in obvozne moči. Kajti pred temu je trgovina krožila in se podaljševala preko Amsterdama. Zaloga in skladiščenje so bili srce holandske strategije. Amsterdam tako dirigira cenam v Evropi, kakor nam kažejo vse listine, jih vodi zaradi zvrhanih shramb blaga, katerega prodajo lahko po mili volji uravnava.

Blago in krediti

Založni sistem se je sprevrgel v monopol. Holandski sistem je temeljil na celi vrsti med seboj prepletenih trgovskih odvisnosti, ki so določale pravzaprav obvezne poti kroženja in prerazdeljevanja blaga.

Pretirano razvito skladiščenje in prerazdeljevanje sta bili mogoči samo zato, ker sta preoblikovali, preusmerili in celo spremenili tudi druge trgovske naloge.

J.F. Melon v letu 1735 pravi:« Dobra banka je tiska, ki ne plačuje» se pravi tista, ki ne izdaja bankovcev. To je primer Amsterdamske banke in njenega zgleda Beneške banke. V njiju je »vse spremenjeno v kroženje«. Prehodna trgovina je namreč zahtevala lahko in hitro poravnavo, s katero naj bi se nepregledna reka plačil med seboj izravnala. Zato je bil amsterdamski bančni sistem podoben sistemu starih sejmov z najsodobnejšimi genovskimi vred, samo da je bil precej prožnejši in hitrejši, saj je bil *nepretrgan*.

Nasprotno Amsterdamska ni bila v pomoč pri kreditu, saj je bila prekoračitev na bančnem računu z globo prepovedana. Kredit pa je bil za Amsterdam življenjska nuja, tako zaradi izrednih količin blaga, ki so ga pokupili in uskladiščili in nato izvozili šele čez več mesec, kakor tudi zato ker je bilo orožje holandskega trgovca na debelo v tujini denar, ponujen za ugodnejši nakup ali prodajo.

Holandci so bili v resnici trgovci s kreditom za vso Evropo in v tem je največja skrivnost njihove uspešnosti. Poceni krediti, ki so ga zvrhoma ponujali amsterdamska podjetja in veliki trgovci, je stopal po tako številnih poteh.

Posredniška trgovina

Čeprav posredovanja, ki je zelo stara navada, Holandija ni izumila sama, ga je že zelo zgodaj in za dolgo postavila na prvo mesto med svojimi trgovskimi dejavnostmi.

Amsterdamski posrednik je torej zalagal denar za kupčije svojih družabnikov. Ko se je v drugi polovici 18. stoletja amsterdamska prehodna trgovina spridila, se je posredovanje spremenilo in dopustilo, da je šlo blago neposredno do cilja brez postanka v Amsterdamu, čeprav mu je to mesto zagotovilo finančno spremstvo, brez katerega bi bilo vse težje ali kar nemogoče. Zaradi te spremembe se je povečala vloga druge »veje« nizozemske dejavnosti, tako imenovanje **menične trgovine**, ki je bila izključno v domeni financ ali, kakor so po navadi rajši govorili, »banke« v splošnem smislu kredita. V tej igri je bil Amsterdam »banka« in Holandci so bili naprej »bankirji vse Evrope«.

Ali ni bil tak prehod od blaga k banki povsem razločen že v Genovi 15. stoletja? In pozneje v Londonu 19. In 20. stoletju? Je bančno prvenstvo potemtakem trajnejše? O tem nam govoril razcvet menične trgovine v Amsterdamu.

Vloga akeptne menice

»Sprejeti menico,« pojasnjuje Savary, »pomeni dopisati izjavo, menico podpisati, postati prvi dolžnik zneska, ki ga menica vsebuje, in se v svojem imenu obvezati za plačilo v označenem času.«

Menica namreč ostaja »prva in najpomembnejša med trgovskimi listinami«. Po vseh evropskih trgih »krožijo menice v trgovini namesto gotovine in vselej s to prednostjo pred denarjem, da prinašajo obresti in sicer s pribitkom, ki nastane med enim in drugim prevozom ali med enim in drugim zapisom na hrbtni strani«.

Trgovci, ki okoli 1766 na debelo kupujejo svilo »v Italiji in Piemontu« in jo nato prodajajo francoskim in angleškim manufakturam, bi brez holandskega kredita le težka shajali.

Priljubljenost posojila ali sprevrženi kapital

Blaginja je Holandijo pripeljala do presežkov, ki so ji bili, paradokсно, v napoto. Ko je bilo v 18. Stoletju povsod v Evropi na pretek nedejavnega denarja, ki se je slabo nalaga, knezom pravzaprav sploh ni bilo treba prositi: le migljaj in denar jim je pri priči bil na voljo.

Izredno nizka obrestna mera tako v Genovi kot v Amsterdamu nas opozarja, da kapital doma ni bil več moč vlagati po navadnih poteh. Ker je bilo prostega denarja v Amsterdamu na pretek, so obresti zdrknile na 3 ali 2 %.

Francija proti Holandiji: neenak spopad

V 17. stoletju si je drobcena severna republika (Holandija) Francijo dobesedno podjarmila. Ob vsakem francoskem atlantskem bregu od Flandrije do Bayonna ni bilo pristanišča, v katero ne bi zahajalo iz dneva v dan več holandskih ladij.

Francoski razkošni manufakturni izdelki so bili v tujini neznansko priljubljeni. Niso pa bili nenadomestljivi. Vselej jih je bilo mogoče posnemati in domala enako kakovostne izdelovati v Holandiji. Zaradi trgovskih mrež in kreditnih pripomočkov je lahko Holandija po mili volji spreminjala politiko do Francije.

Francija tudi ni imela trgovcev na debelo, saj »so oni ki jih imajo za take, so večinoma zgolj tuji zastopniki in posredniki«. Se pravi, da so za njimi stali holandski veliki trgovci. Šele leta 1720 se je začel trgovski kapitalizem v Franciji osvobajati izpod tujega pokroviteljstva in je na površje vzniknil sloj francoskih velikih trgovcev mednarodnega gospodarskega pomena.

Anglija in Holandija

Anglija se je holandskemu vmešavanju uprla že zelo zgodaj. Cromwellov Zakon o plovbi iz leta 1651 je potrdil Karel II. leta 1660. V divjo vojno z Združenimi provincami se je zapletla štirikrat (1652 – 1654; 1665 – 1667; 1672 – 1674; 1782 – 1784) in Holandija je udarec vselej

vrnila. Sčasoma se je pa v Angliji pod okriljem protekcionizma razvila čedalje uspešnejša narodna proizvodnja. Dokaz, da je bilo angleško gospodarstvo bolj uravnovešeno od francoskega in manj ranljivo od zunaj in da so angleške izdelke Holandci bolj potrebovali; ti so Angležem od nekdaj prizanašali, saj so bila njihova pristanišča za holandske ladje najboljše zavetje med slabim vremenom.

Nikar pa ne mislimo, da se je Anglija izmuznila holandskem vplivu. Vse velike holandske hiše so imela v Londonu svoje podružnice. Od tod prijateljske in ustrezljive povezave, ki so jih redila potovanja z enega na drugi morski breg in obojestranska darila. Prav prek takih poti, špranj in zvez je holandska posredniška trgovina sodelovala pri otoškem uvozu in izvozu, in sicer do vsaj do leta 1700 ali nemara vse do leta okoli 1730. Ko se je takrat Nizozemski trgovski sistem spridil v Evropi. Tako je Anglija dolgo ostajala ujeta v igro holandske prehodne trgovine.

Angleški »skladi« so bili zanje udobna naložba z višjimi obrestmi od denarja v Holandiji in obenem predmet veriženja, cenjenega na amsterdamski borzi – in obojega kar je pomembno v Franciji niso našli. Denarni presežki holandskih velikih trgovcev so se torej začeli zlivati v Anglijo. Holandci so v vsem 18. stoletju radodarno sodelovali pri angleških državnih posojilih.

Priliv nizozemskega denarja pa je v resnici le obudil angleški ugled. Anglija, manj bogata od Francije, vendar z bol »bleščečim« ugledom je vselej dobila potreben denar v zadostni količini in v zahtevanem trenutku. Neznanska prednost!

Holandija 18. stoletja je namreč dopustila, da sta jo prevzela angleški narodni trg in londonsko družbeno okolje, kjer so se veliki trgovci počutili lažje in so več služili in so bili celo deležni razvedrila, ki jim ga strogi Amsterdam ni dovoljeval.

Iz Evrope: Malajsko otočje

Premoč se je po svoje porodila iz ničesar (*ex nihilo*) in potem hitro postala pretežka. Na začetku holandskih vdorov v Azijo so očitne tri stopnje:

- trgovska ladja, nekakšna potujoča tržnica
- trgovska pisarna ali »loža«, območje s posebnimi pravicami v neki deželi ali nekem trgu
- zasedeno ozemlje

zelo težko se je bilo v še zmerom na pol neznanem, zapletenem in od Evrope hudičevo drugačnem svetu vključiti v promet ali mu celo zagospodariti. Položaj se je lahko zaobrnil šele tedaj, ko so Holandci zavladali trgovini z molušskimi začimbami. Vzpostavitev tega monopola je bila prvi pogoj in šele potem so se lahko povzpeli po zapovrstnih klinih in se vsilili kot premočan in odtlej nepogrešljiv družabnik. Nemara največja hiba holandskih prizadevanj na Vzhodu pa je navsezadnje bila, da so hoteli prevzeti v svoje roke in so omejili in uničili domačo trgovino in zdesetkali prebivalstvo – in tako, zaklali kuro z zlatimi jajci.

Posplošitev

Delovanje in uspeh gospodarskega sveta, ki izhaja iz visoke napetosti v središču in iz služnosti in šibkosti drugih je mogoč samo tedaj, kadar prevladujoče gospodarstvo tako ali drugače, vendar redno vdira v nižja in podrejena gospodarstva. Povezava s smetano drugotnih moči, se pravi z Evropo, poteka sama od sebe in brez pretiranega nasilja: vzdržujejo jo že privlačnost, vzvodi menjave in igra kapitala in kredita. Mimogrede, v holandskem prometu je Evropa udeležena s štirimi petinami; naj je čezmorska trgovina še toliko opazna je vendarle zgolj drobiž.

Jasno je, da lahko »resnično« obrobje na skrajnem robu obdržiš na vrvi samo s silo, nasiljem in poslušnostjo – zakaj ne bi rekli: s kolonizacijo, s čimer bi ta pripomoček uvrstili med stare, zelo stare izkušnje? Holandija se obnaša kolonialno tako na Cejlonu kot na Javi; Španija izumi kolonizacijo v svoji Ameriki; Anglija jo pozneje uporabi v Indiji... že v 13. stoletju pa

sta bili beneška in genovska država na obrobju predelov, ki sta jih izkoriščali, prav kolonialni sili: v Kafi in na Kiosu, če mislimo na Genovežane; na Cipru, na Kreti in na Krfu.

O zatonu Amsterdama

Amsterdam se je resda umaknil Londonu, tako kakor so se Benetke Antwerpnu in pozneje London New Yorku. Kljub temu pa še je naprej živel dobičkarstvo in je še dandanes eden od vrhov svetovnega kapitalizma.

V 18. stoletju je del svojih trgovskih prednosti sicer prepustil Hamburgu, Londonu in celo Parizu, vendar si je omislil druge, obdržal del prometa in njegova borzna dejavnost je bila v polnem razmahu. Zaradi čedalje bolj razširjenega veriženja z »akceptnimi« menicami se je njegova bančna vloga povečala. Amsterdam se je tako od prvinskih in na videz zdravih nalog gospodarskega življenja preusmeril k najzapletenejšim denarnim igram.

Krize v letih 1763, 1772 – 1773 in 1780 – 1783

Obsežni holandski sistem je po letu 1760 doživel več hudih in mrtvilnih kriz, ki so bile med sabo bržčas povezane s krizo kredita.

Pri prvi in tretji krizi je svoje zagotovo odigrala vojna: po naravi vzbuja inflacijo, moti proizvodnjo in ko jo je konec, je treba plačati račun in izravnati neravnovesje, ki ga je povzročila. V letih 1771 – 1772 je namreč Evropa utrpela katastrofalni letini. Temu sledijo katastrofalne lakote, ki so prav tako v letih 1771 – 1772 zavlada v Indiji in zavrla kolesje Vzhodnoindijski družbi.

Prva kriza, kriza leta 1763, je prišla po sedemletni vojni, ki je bila za nevtralno Holandijo obdobje nezaslišanega trgovskega razcveta. Ponoven razmah trgovine in vrnitev v najboljše dni sta od Holandije zahtevala neznanske kreditne posle, nenadzorovano razbohotenje sprejetih menic, plačevanje zapadlih menic z novimi, izdanimi na druge hiše in za povrh verižne posle vsevprek.

Naravni, izsiljeni in »izmišljeni« krediti so na koncu pripeljali do neznanskega obsega papirja, ki je »imel tolikšne razsežnosti, da je po nekem natančnem izračunu petnajstkrat presegel gotovino ali stvarni denar v Holandiji«.

Do 19. avgusta je bilo 42 stečajev, amsterdamska borza je bila pri priči ohromljena. Težave so reševali z vbrizgom gotovine. Amsterdamska banka je v nasprotju s siceršnjimi pravili privolila, da bo sprejema »v polog zlate in srebrne palice«, s čimer je žlahtni kovini, ki ju je dobivala v surovem stanju, lahko pri priči vključila v denarni obtok.

28. decembra 1773 se je s stečajem Cliffordov sprožil kamenček in se je kriza ponovila. V enakem zaporedju, v enakih okoliščinah, ki se pa je že ob kuncu januarja končala. Ta kriza je bila hujša od prejšnje in je namreč bilo odločilno da je začetni udarec prišel iz Londona ne pa iz Amsterdama. Katastrofa, ki je odnesla Clifforde in njihove družabnike, je bila posledica poloma East India Company, ki se je spopadala s težavnim položajem v Indiji in še zlasti v Bengaliji. Ker je kriza prišla iz Londona se je vmešala Angleška banka in hitro dosegla, da se je eskontiranje vseh sumljivih papirjev in nato vseh papirjev ustavilo. Iz te krize je najboljšje izšel London, ki je potem ko je bil preplah mimo, še naprej črpal k sebi naložbe in nove presežke Holandije.

V Amsterdamu ni šlo vse tako zlepa: aprila 1773, tri mesece po koncu preplaha, so bile ulice še zmerom nemirne. Marca 1774, dobro leto po krizi, je med meščanskim razredom še zmerom vladalo malodušje. Res je pa, da je v Holandiji še zmerom sorazmerno več denarja kakor v kateri koli drugi deželi.

Amsterdam naj bi bil »žarišče, od koder domala vsa mesta črpajo svoje gibanje«. Braudel meni nasprotno, da Amsterdam tedaj ni bil več »žarišče«. Žarišče je že bil London.

Na začetku tretje krize, krize osemdesetih let, naj bi prvenstvo Amsterdama torej že zašlo. Holandija se je tako kot vsa druga Evropa otepala z dolgo krizo, ki je zadevala celotno

gospodarstvo ne samo kredit. Posledice dolge in splošne krize je pogosto, da se svetovni zemljevid izčisti, vsak kruto je postavljen tja, kamor spada in da močni postanejo še močnejši in šibki še šibkejši. Anglija, po črki versajske pogodbe (3. decembra 1783) politično premagana, je gospodarsko zmagala, saj je odtlej središče sveta.

Šibkosti Holandije so bile na mah razkrite. Njena vlada, nekdanj učinkovita, je bila nedejavna in navznoter razcepljena; dežela se je na zunaj razdrobila v nepopravljivo sovražne si stranke; novo vpeljane dajatve, so zbudile vsesplošno nejevoljo; in celo borza je postala »turobna«.

Batavska revolucija

Holandija se je naposled na lepem znašla v kremljih politične in družbene revolucije-revolucije »domoljubov«, privržencev Francije in »svobode«.

Gledano scela je bila revolucije vrsta zmedenih in nasilnih dogodkov. Gre pa tako za razredni boj kakor za »meščansko revolucijo«.

Revolucije, ki je še zdaleč ne smemo podcenjevati, je bila, naj to še enkrat povemo, **prva revolucija na evropski celini, vnaprejšnje znamenje francoske revolucije, zagotovo nadvse globoka kriza**, ki je »z neverjetno žgočnostjo« razdelila »celo meščanske družine, očeta proti sinu, moža proti ženi«.

Naj je bilo pridobivanje ljudi za revolucijo še tako živahno, je na koncu pripeljalo do tega, da se je dežela razcepila na dve nasprotni si skupini. Združene province so bile ujete med Francijo in Anglijo in so bile zastavek v merjenju moči med obema silama.

4. Narodni trgi

Neka splošna definicija pojma NARODNI TRG je predvsem gospodarska povezanost nekega političnega prostora, pri čemer je ta prostor širok in zajema okvir t.i. ozemeljske države. V tem okviru je bila politična zrelost dosežena prej kot gospodarska, zato je težko ugotoviti kdaj, kako in zakaj so se te države gosp. notranje povezale (pospešitev prometa, kapitalistična napetost, zlasti v zunanji trgovini). Zato so se narodni trgi najprej razvili v središčih, v bližini središča gospodarskega sveta, v nebrjih kapitalizma.

Narodni trg zavzema veliko površino z razdelki oz. prostori manjših razsežnosti. Niso si enaki, temveč podobni ter prisiljeni v različne odnose. Zaradi počasnega spajanja narodnih trgov, pogosto prej cvetijo mednarodni ali krajevni trgi. Vsak narodni trg pa je treba raziskati v svoji različnosti njegovih prvin in ga zaradi specifičnosti ne smemo posploševati.

Najmanjša enota oz. razdelek narodnega trga je bil IZOLAT. Šlo je za 400 – 500 posameznikov (minimum, ki ga mora neka skupina imeti, če se želi obnavljati). Znotraj tega se je življenje nespremenjeno ponavljalo iz roda v rod, krajina je ostajala enaka, na eni strani je bila obdelovalna zemlja, na drugi gozd, ledine za pašo, enako preprosto orodje: lopata, orodje, motika... Kadar niso živeli v pretirani samozadostnosti, je bila nad njimi gospodarska enota oz. trg s tržnico, ki je opravljala funkcijo izmenjave dobrin v okviru sejmov. Razlike med izolati in njihovo razvitostjo so bile odvisne predvsem od oddaljenosti od trgov in rodnosti obravnavanega prostora.

Naslednja stopnja so bile POKRAJINE, ki so bile različnih razsežnosti, saj zgodovina, ki jih je izoblikovala, ni povsod delovala enako. Pokrajinske enote so v bistvu starodavne narodne države manjšega merila, ki so si izoblikovale lasten narodni trg oz. lasten POKRAJINSKI trg. Pokrajina je bila svoj čas narodno gospodarstvo ali pomanjšan gospodarski svet. V središču je bilo eno ali več vodilnih mest (Portugalska – Lizbona, Beneškem – Benetke, Provansa – Marseille in Aix, Sicilija – Palermo in Messina...) Prihajalo je do navzkrižij, moralo bi zmagati eno mesto, kadar je bil rezultat negotov, je bil to znak slabega razvoja pokrajine. Enotnost pokr. trga pa je lahko zmotila tudi vmešavajoča se politika držav in knezov merkantilističnega časa ali močnih sosedov. Odprtost navzven in tokovi trgovinskega

ravnotežja so postajali v 18. stoletju pomembnejši in z rastjo držav in gospodarstva so ure pokrajin gotove, kljub upiranju jim je bilo usojeno da se stopijo v narodno enost. Tako so v končni fazi kljub mestom, ki so zagovarjali svojo politiko, pokrajinam, ki se niso hotele podrediti središčem in samozadostnim tujkom, ki jih nihče nadzoroval, nastali NARODNI TRGI.

Na začetku je bil cilj le davčno, politično, upravno, vojaško in merkantilistično usrediščenje. V Evropi so že zelo zgodaj nastala izbrana območja, iz katerih so začele nastajati politične zgradbe, zasnove ozemeljskih držav (Francija – posest Kapetingov, Anglija – londonska kotlina, Nemčija – pruska država razpršena od Rena do Königsberga, Italija – Piemont,...). Vse je izhajalo iz najpomembnejših cest npr. cesta med Frankfurtom ob Maini in Berlinom je bila orodje njihove enotnosti, pomembno pa je tudi gospodarstvo. Da so ozemeljske države dosegle to povezanost politično gospodarskega prostora (narodni trg), ki je prepleten z dejavnostjo trgov, je minilo kar nekaj časa. O tem lahko govorimo šele v 18. stoletju. Z odpravo carin in mitnic, ki so ovirale promet, naj bi n. trg dosegel svojo prvo učinkovitost (med prvimi je bila Anglija, ki se jih je znebila že zelo zgodaj). V glavnem pa je za širitev in utrditev le teh bila pomembna gospodarska rast.

Ko govorimo o definiciji narodnega trga, naj bi bil trg popolno povezano ozemlje, ampak tega merila se ne moremo držati, Francija bi izpadla zaradi razdeljenosti. Njen najpomembnejši trg je žitni trg, ki pa je razdeljen na tri neenaka območja. Edini evropski pokrajini, kjer se »narod« ujema z narodnim trgovom sta Anglija in mogoče Nizozemska.

Prešteti in izmeriti

Veliko zgodovinarjev je delalo izračune »skupne teže« narodnih gospodarstev npr. prebivalstvo, obdelana zemlja, in primerjave vodilnih držav skozi obdobje, ključno vprašanje je bilo vprašanje rasti. Imeli so tri spremenljivke. Prva je bila premoženje (zaloga, ki počasi niha), druga, narodni dohodek (je bila tok oz. čista vrednost vseh gospodarskih dobrin, ki jih proizvede narod v enem letu), tretja, dohodek per capita, pa je bila razmerje. Je tudi razmerje, v katerem je v števcu kosmati narodni proizvod – narodni proizvod + davki + nadomestitev izrabe kapitala, v imenovalcu pa prebivalstvo. Če proizvodnja raste hitreje od prebivalstva, se narodni dohodek veča; v nasprotnem primeru se zmanjšuje; tretja možnost je, da se ne spreminja. Iz tega razmerja so dobili količnik, ki je zanimal zgodovinarje. Količnik je bil za evropsko 19. stoletje precej dobro dokazan. Ko so ga začeli meriti, v 17. stoletju, je količnik sorazmerno naraščal. Ob njihovih izračunih pa ne gre zanemariti pomembnih pojmov, ki so spremljali obdobje. To so rast, upad, razvoj (13., 16. in 18. stoletje) pa tudi nazadovanje in zastoj (14. in 17. stoletje). Evropa 14. stoletja je nazadovala k starim mestnim in družbenim strukturam in razvoj predkapitalističnih struktur se je začasno zaustavil. Obenem pa smo pričali nepričakovani rasti dohodka (zahodnjak ni nikoli jedel toliko mesa in kruha kakor v 15. stoletju). Portugalska je imela v 18. stoletju brez dvoma večji dohodek kakor Francija in portugalski kralj je bil po vsej priliki najbogatejši evropski vladar. Na podlagi številke lahko tudi izvemo grobo razmerje med mestnim in kmečkim prebivalstvom pred 19. stoletjem: v tem pogledu ima najboljši dosežek Holandija 18. stoletja 50%/50% odstotkov, v Angliji so mesta udeležena s 30%, v Franciji pa 15% ali 17%.

Francija, žrtev svoje velikosti

Francija je bila v političnem smislu prva sodobna narodna država v Evropi. Po svoji gospodarski infrastrukturi pa še zdaleč ni bila popoln narodni trg. V času Ludvika XIV. ter Ludvika XV. je bila Francija v bistvu še vedno kmetijska; industrija, trgovina ali finance se pač niso mogle spremeniti čez noč. Razvoja do druge polovice 18. stoletja sploh ni bilo opaziti.

Francija je mozaik dežel, katere živijo vsaka zase, in če poznamo eno, si lahko zamišljamo vse, saj je njihova gospodarska govorica enaka. Nekatere dežele (Auxois) so samozadostne, nekatere, ki ležijo ob prometnih oseh (Alzacija, Lyon) pa so prometno zelo živahne in trgujejo na veliko.

Francija je preprejena z menjavo na kratko, srednjo in veliko razdaljo. Najlažje za razbrati so povezave na velike razdalje (trgovina s soljo in žitom).

V 18. stoletju se z rastjo menjave nato pokrajinske pregrade na lepem podrejo.

Francija ima za svoje ceste, poti in menjavo na voljo na prvi pogled razpoznavne zmogljivosti. Ima obrežje in obrežno plovbo, francoske reke pa bi si glede plovnosti tudi zaslužile pohvalo. Prostrana mreža kopenskih cest pa je posledica monarhije v 18. stoletju, ki je cestne povezave razvila v vsem veličastju.

Spričo prostranosti Francije je jasno, da je bil napredek prevozov odločilen, čeprav še zmeraj nezadosten dejavnik pri njenem poenotenju.

Narodni trg je izšel iz poprejšnjega političnega prostora in ni bil samo gospodarska stvarnost. Glavno vprašanje, ki se vseskozi ponavlja je, ali ni pretirani obseg Francije eden od razlogov za neuspehe. Težko se širijo njene lastne zveze, navodila njene vlade, gibanje in utripanje njenega notranjega življenja in tehnični napredek. Ima pa njena velikost tudi prednosti, saj je zaradi velikosti sovražnik ni mogel nikoli 'zadeti v srce'. Vojne nikoli niso zadele celotne Francije ob istem času.

Za vodenje francoskega gospodarstva sta se prepirali dve mesti: Pariz in Lyon. To je brez dvoma ena slabše poznanih šibkosti francoske ureditve. Do leta 1557 so Evropi kraljevali Italijani in do takrat je šlo Lyonu vse kot po maslu, saj je bil stvaritev italijanskih trgovcev. Lyon potem ni bil toliko 'evropski trg', pač pa se je skoncentriral na Francijo.

Takrat se je uveljavil prej le politični Pariz. Vseeno je bil Lyon še vedno desetkrat močnejši v trgovini, a Pariz si je premoč zagotovil s finančnim kapitalizmom. Kriza Lyona je dosegla vrhunec leta 1709, ko je propadla ustanovitev kraljevske banke. Banka je bila nato ustanovljena v Parizu leta 1724, s čemer se je ta odtlej le še utrjeval.

V Franciji pa so se razlike kazale tudi v smeri sever-jug, s tem da je bil jug mnogo revnejši od severa. Prav tako so bile razlike med obalo in notranjostjo ogromne. Pomorska trgovina je pristaniščem prinašala ogromne dobičke, medtem ko je bila notranjost revna. V 18. stoletju je sodobnejša Francija 'druga' Francija, Francija velikih pristanišč, kamor se naselita bogastvo in zgodnji kapitalizem. Mesta 'druge' Francije so bila veliko bolj odprta in so trgovala z Anglijo, Nizozemsko, Španijo,... Tipičen primer takega mesta je bil mali Saint-Malo v Bretanji.

Francija je torej prek ključnih mest, se pravi pristanišč (Saint-Malo, Marseille,...) in celinskih trgov na robu ozemlja (Lyon, Bordeaux, Toulouse,...), razdeljena na odvisne predele, pasove ali izseke, ki se s posredstvom mest odpirajo k evropskemu takt dajajočemu gospodarstvu.

Trgovska premoč Anglije

Pri narodnem trgu Anglije se postavlja vprašanje, kako je lahko ta trg uveljavil svojo premoč v okviru razširjenega gospodarstva Evrope. Njeno premoč zaslutimo že ob utrechtški pogodbi leta 1713, vidna je že 1763, ob koncu sedemletne vojne, nedvomno pa je tu ob podpisu versajske pogodbe 1783.

Anglija je v 16. stoletju, po koncu stoletne vojne, postala 'otok'. Stoletja prej se je obnašala kot pokrajina angleško-francoskega prostora in je bila močno povezana tudi z Nizozemsko in z ostalo Evropo. Šele po 'izgubi' Francije pa so se začeli zavedati prednosti 'otoka', saj je to prispevalo k hitremu izoblikovanju narodnega trga. Vlogo tukaj igra tudi osamosvojitve anglikanske cerkve; zaplemba in prodaja cerkvene zemlje sta spodbudili angleško gospodarstvo. Prav tako je Anglija postala izhodiščna postaja proti novim svetovom.

Ključna prvina angleške veličine pa je bil *funt šterling*. V letih 1560-1561 ga je umirila kraljica Elizabeta in je stvarno ohranil vrednost vse do prve polovice 20. stoletja. Trden funt je omogočal lahek kredit, varnost posojevalcev, zaupanja vredne pogodbe,... Brez kredita pa ne bi bilo veličine in finančne premoči. Funt pa je varoval tudi angleško banko, ustanovljeno leta 1694. Glavni denarni tekmeci Anglije so bili Antwerpen, Amsterdam in Pariz in proti njim so se Angleži 'borili' prav s trdnim funtom.

Anglijo je izoblikoval in usmeril London. Druga mesta so bila komajda krajevne prestolnice in so bila, z izjemo morda Bristola, v njegovi službi. Ob koncu 17. stoletja je bil London po vsej verjetnosti največje evropsko mesto. Kljub epidemijam in kugi je bila njegova rast stalna in neverjetna. Vse kar je odhajalo na notranji trg ali v tujino se je stekalo skozi London. Enakost oblačil in razvoj manjših provincialnih bank po vsej Angliji (že 1695, le eno leto po ustanovitvi banke v Londonu!) sta le dva pokazatelja, da je bil narodni trg Anglije že zelo razvit in je še napredoval. Nikjer v Evropi ne bi našli primerljivega zgleda.

Škotska, sicer svobodna, je bila izjemno revna in zaostala dežela. Pestile so jo lakote, ki naj bi konec 17. stoletja po nekaterih podatkih terjale celo četrtno vsega prebivalstva. Nekoliko bolje so živela le pristaniška mesta, ki so se preživljala s trgovino. Leta 1707 je edinburški parlament izglasoval politično zvezo z Anglijo v upanju, da se mu odpreta angleški in ameriški trg. In to se je dejansko zgodilo; Škotska je zacvetela, o čemer priča tudi izjemno sirjenje Glasgowa in Edinburga okoli leta 1800.

Drugače pa je bilo z Irsko. Odkar so v 12. stoletju Angleži poselili dele Irske, so bili to njihovi sovražniki (med Angleži in Škoti je kljub vsemu vladalo nekakšno prijateljsko vzdušje).

Irska je bila popolnoma podrejena angleškemu trgu in zaradi dajatev, ki so jih morali plačevati Angliji, so bili irski kmetje obsojeni na bedo. Čeprav so Irci pridelali obilo živeža, je vseeno polovica prebivalstva umirala od lakote. Pridelek je bil namreč namenjen zunanjim gospodarjem. Irska pa si je opomogla, ko je začela pridelovati žito, katerega je bila prej primorana uvažati iz Anglije, sedaj pa ga je tja izvažala. Vendar pa je bila Irska preblizu Anglije, da bi se ji lahko izmuznila, hkrati pa prevelika, da bi jo spregledali.

Anglija je nesporna gospodarica evropskega gospodarskega prostora postala okoli let 1780-1785. Na to je močno vplivala tudi ameriška vojna.

Anglija pa se je z leti močno zadolževala. Dolg Anglije naj bi bil tri četrtine vsega dolga Evrope. V tem dolgu so mnogi videli poraz Anglije, vendar pa je bil prav dolg razlog za njeno zmago. Z rednim odplačevanjem dolga in obresti si je Anglija pridobila zaupanje bank in je lahko dobivala neverjetna posojila, s katerimi si je zagotovila zmago. V sedemletni vojni je sicer formalno izgubila, vendar pa je zmagala na svetovnem trgu. Dokaz za to je Ednov sporazum iz leta 1786, ki je največjo teknico Francijo spravil v podrejen položaj. Rasti Francije v 18. stoletju pa vseeno ne smemo podcenjevati. Upoštevati moramo tudi, da če ne bi bilo napoleonskih vojn, ki so Francijo izrinile iz svetovne menjave, bi Anglija težje 'zavladala' svetu.

5. SVET ZA EVROPO ALI PROTI NJEJ

ZGLED TURŠKEGA CESARSTVA

Turško cesarstvo je podobno ruskemu cesarstvu vendar se od njega tudi precej razlikuje. Izoblikovalo se je v 15. stoletju in je bilo nasprotje krščanstvu. Cesarstvo je bilo od začetka samostojen gospodarski svet, ki ga je vodil močan vladar, ki je lahko po rimskem zgledu uveljavil pax turcica. Propad turškega cesarstva pa je bil počasen.

TEMELJI GOSPODARSKEGA SVETA

Prvi pogoj turške samostojnosti je bilo izobilje prostora (njihova oblast je segala od Egejskega in Črnega morja na zahodu, do Perzije na vzhodu in od Kavkaza na severu, do Rdečega morja na jugu).

Vir moči za Turško cesarstvo je bilo Bližnjevzhodno križišče trgovskih poti, še posebej po zavzetju Sirije (1516) in Egipta (1517), ki pa ni bilo več tako pomembno kot v času Bizantinskega cesarstva, saj so Evropejci z odkritjem Amerike (1492) in pomorske poti okoli Afrike (1498), ustanovili nove trgovske povezave. Turška osvajanja so se na zahodu ustavila pri Alžiriji (ni jim uspelo zavzeti Maroka in s tem Atlantske obale), na vzhodu je njihovo širitev preprečil perzijski šah Abasa, v indijskem oceanu pa so jih s pomočjo napredne pomorske tehnologije zadrževali Portugalci.

Čeprav je Bližnjevzhodno križišče ni imelo več tako velikega pomena je bilo še vseeno pomembno zaradi povezav z vzhodom (do leta 1630 začimbe in poper, kasneje pa kava in praški ter predvsem bombaž).

Zaradi velikosti je imelo cesarstvo precejšne presežke v proizvodnji (klavne živali, žito, usnje,...). Imelo je tudi veliko razvitih mest: Kairo, Haleb (enako veliko mesto kot Padova), Rašid, Bagdad, Tabriz (na meji s Perzijo),..., ki so bila v primerjavi z evropskimi mesti precej bolj razvita.

V 15. stoletju je bilo prometno središče najverjetneje v Bursi (veliko trgovsko mesto), v 16. stoletju se je, z osvojitvijo Sirije in Egipta, prestavilo v Haleb in Aleksandrijo, v 17. stoletju pa se je preselilo v Smirni. Okoli leta 1750 je gospodarsko središče postal Carigrad. V tem času se je močno povečal uvoz v Turško cesarstvo, predvsem iz Evrope, od koder so dobivali izdelke iz Novega sveta.

VLOGA EVROPE

Evropska trgovina je turško gospodarstvo pogosto le oplazila ali samo prečkala. Gospodarstvo je bilo tržno, izoblikovano okoli mest in pokrajinskih sejmov. Kredit je bil nerazvit še v 18. stoletju. V menjavi se je ohranila nekakšna starikavost, katere znamenje so bile nizke cene v primerjavi z zahodno Evropo.

Denar je turški prostor le prečkal – del je šel v sultanovo blagajno, del pa je uhajal proti Indijskemu oceanu, zato so imeli Evropejci prednost na vzhodnih trgih. v 17. in 18. Stoletju je začela upadati trgovina Benetk z vzhodom, prav tako pa je na Bližnji vzhod v 18. stoletju nehalo izvažati mesto Marseille.

Vendar Turško gospodarstvo še v 18. stoletju ni bilo podrejeno Evropskemu. Poraba v mestih je črpala iz domače pridelave. Tako kot v Rusiji je izvoz žita nadzorovala politična oblast. Pomembno vlogo so imeli tudi čiftlučki (veliki posestniki), ki so se sprva izoblikovali za oskrbo Carigrada.

VESOLJE KARAVAN

Posebnost Otomanskega prostora so bile karavane kamel, ki so jih uporabljali tudi na Balkanu, čeprav so tam prevladovale karavane konj. Dejavnost karavan se je raztezala od Gibraltarja do Indije in severne Kitajske in od Arabije in Male Azije do Astrahana in Kazana (južna Rusija).

Karavanski promet je bil monopol islama, čeprav so ga Evropejci skušali prevzeti. S karavanami so tovorili predvsem svilo. Turško gospodarstvo je bilo prožno predvsem zaradi karavan.

DOLGO SKRIBNO VAROVANI MORSKI PROSTOR

Glavnino morskih prevozov je predstavljala plovba ob obalah vzhodnih morji in Črnega morja.

Vzhodne obale so že zelo zgodaj ogrožali krščanski gusarji, zato je obrežna plovba padla v roke Evropejcem, predvsem Francozom, kar pa je trajalo do konca 18. stoletja ko je gusarstvo upadlo. Razlog za to je to, da so Turki namesto jadrnic uporabljali predvsem galeje. Črno morje je bilo dolgo prepovedano za »latinske« ladje, bilo pa je zelo pomembno za oskrbo Carigrada vse do 18. stoletja. Prihod beneških, francoskih in ruskih ladij po letu 1784 je bil hud udarec za Turke, novi promet pa je postal res pomemben šele v prvih desetletjih 19. stoletja.

Nad Rdečim morjem je imelo Turško cesarstvo nadzor med leti 1538-1546, ko so zasedli Aden. Ker so se zavedali trgovskega, strateškega, političnega in verskega pomena Rdečega morja so že pred tem zasedli Meko in ostale islamske svete kraje. Tako kot Črno je bilo tudi Rdeče morje zaprto za Evropejce. Bilo je glavna pot za ladje s poprom, ki so plule v Kairo, Aleksandrijo in v Sredozemlje, vendar so Nizozemci to trgovino do leta 1630 že preusmerili proti Rtu dobrega upanja. Kljub temu pa se trgovina po Rdečem morju ni ustavila. Za ohranitev trgovine je postala predvsem kava, čeprav so po Rdečem morju prevažali tudi ostale stvari. Rdeče morje je postalo zanimivo za Evropejce, ki so želeli zgraditi sueški prekop, vendar niso dobili sultanovega dovoljenja.

TRGOVCI V TURŠKI SLUŽBI

Zahodni trgovci niso imeli dostopa do notranjega trga cesarstva in so trgovali preko posrednikov, ki so bili večinoma Armenci ali pa Judje.

Izrinjeni so bili tudi iz izvozne trgovine Turškega cesarstva (že v 16. stoletju, ko so se turški trgovci naselili v italijanska mesta ob Jadranskem morju). V 18. stoletju, po beograjskem miru (1739), so želeli Avstrijci ponovno naseliti osvojena ozemlja. Naselili so jih grški trgovci.

GOSPODARSKI IN POLITIČNI ZLOM

Turško cesarstvo je odkrito začelo propadati šele v prvih letih 19. stoletja. Propad je bil postopen, povzročil pa ga je postopen napredek zahodnega gospodarstva. Najprej je propadel Balkan (1800), sledili so Egipt in vzhodni del (prva četrtina 19. stoletja) in Anatolija (okoli 1830) – letnice navajata Islamoglu in Keyder.

V prvi tretjini 19. stoletja je cesarstvo začelo propadati tudi politično – ogrožale so ga: Avstrija, Rusija, Perzija in nekaj časa tudi Benetke.

Osmansko cesarstvo je imelo veliko problemov – šibko centralno oblast, gospodarstvo, vojska in mornarica so potrebovali reforme, kar pa je zahtevalo veliko časa in denarja.

NAJOBSEŽNEJŠI GOSPODARSKI SVET: DALJNI VZHOD

Daljni vzhod sestavljajo trije gospodarski svetovi: islam, ki se razteza od Rdečega morja in Perzijskega zaliva čez puščave do Kitajske, Indija, ki ima vpliv nad celotnim Indijskim oceanom in Kitajska, ki je kopenska in pomorska sila v osrednji Aziji.

V tisočletju pred 15. stoletjem je zgodovina zgolj ponavljanje: na obalah Rdečega morja se ustanovi in uveljavi živahno pristanišče, ki ga potem zamenja drugo pristanišče. Podobno je tudi dogajanje na obalah Perzijskega zaliva in ob indijski obali.

Začetek 15. stoletja zaznamujeta dva dogodka: Kitajska obnova in osamosvojitve izpod Mongolov leta 1368, pod vodstvom rodbine Ming, in njena pomorska širitev, ki se ustavi okoli leta 1435. Kitajske ladje so prišle do Cejlona in afriške obale, ter upočasnile muslimansko trgovino. V tem času se gospodarsko močno okrepijo malajska mesta Bantam, Ačem in Malaka, kasneje pa še Batavija in Manila.

ČETRTO GOSPODARSKI SVET

S prihodom Evropejcev v Indijo se je odprl četrti gospodarski svet in sicer na račun Portugalcev, Nizozemcev, Angležev in Francozov. Prihod jim je omogočil Vasco da Gama, ko je 27. 5. 1498 priplul v Kovlikoto.

Četrtemu gospodarskemu svetu so grozile številne nevarnosti. Evropske trgovce so ogrožali muslimanski, ki so imeli postojanke ob Rdečem morju in Perzijskem zalivu, pa tudi število Evropejcev v Indiji je bilo majhno.

INDIJA SE JE PREMAGALA SAMA

Evropejci so bili v Indiji v manjšini – mornarji na evropskih ladjah so bili večinoma domačini, večina vojakov, v službi Evropejcev, je bila domačinov (spahiji). Tudi v trgovini so jim domačini ponujali svoje storitve. Ob krizah trgovskih družb so si te celo sposojale denar od Indijcev. Evropejci so domačine izrinili iz trgovine šele, ko so imeli določeno ozemlje pod svojim nadzorom (predvsem Angleži konec 18. stoletja).

ZLATO IN SREBRO, MOČ ALI ŠIBKOST?

Svetovna trgovina se je trudila, da bi se Evropa, Amerika, Afrika in Azija dopolnjevale.

Daljni vzhod je bil večinoma usmerjen v izvoz in je uvažal malo evropskih stvari. V Indijo sta se stekala zlato in srebro (tam so ju menjavali. Dotok teh dveh kovin se je povečal v 16. stoletju z odkritjem Amerika in povečanim številom rudnikov tam.

Srebro je prihajalo na vzhod po treh poteh:

- Skozi Perzijski zaliv (ta pot je bila najpomembnejša v 17. in 18. stoletju)
- Okoli Rta dobrega upanja
- Na manilskem galionu

Japonska je imela lastne zaloge srebra.

Daljni vzhod je potreboval zlato in srebro, sicer je prišlo do gospodarske krize.

PRIHOD BOJAŽELJNIH ALI TRGOVCI DRUGAČNE VRSTE

Evropejci so imeli poleg gospodarske prednosti, tudi vojaško prednost. Njihove ladje so lahko plule proti vetru, imele so številna jadra in veliko topov. Ko se je Vasco da Gama leta 1498 vračal iz pristanišča ga je napadlo 8 indijskih ladij, ki pa so bile hitro poražene. Poleg tega pa so bili Indici precej nevojaško usmerjeni.

Zato je bila naloga Evropejcev lažja. Ker se niso mogli polastiti večjih predelov kopnega so zasedli morje in posamezna mesta ob obali. Evropejci so uporabljali taktiko roparskih napadov, šele kasneje pa je prišlo do večjih ozemeljskih osvojitvev.

PODRUŽNICE, ZASTOPSTVA, »LOŽE« IN POTUJOČE PISARNE

Velike indijske družbe so bile »multinacionalne«. Spopadale so se z domačini, včasih pa tudi proti lastnim državam, ki so jih ustanovile. Ukvarjale so se z nadzorovanjem delnic, denarja in pristanišč, nadzorovati pa so morale tudi številne tuje trge.

Največjo težavo je družbam predstavljala razdalja. Ker je potovanje po Atlantiku in nato še po Indijskem oceanu trajalo tako dolgo, so morali ravnatelji družb prenesti nekaj svojih pooblastil na lokalne ravnatelje. Taka lokalna središča so se imenovala podružnice, zastopstva in »lože«.

Ozemlje podružnice je bilo posledica koncesije krajevnih oblasti. Prišlo je do trgovske naselitve: Evropejci so se naseljevali blizu obdelovalnih površin in trgov, ter križišč. Evropska zasedba je bila do angleške zasedbe točkasta (zavzeli so le posamezne kraje).

Za razliko od Indije Evropejci na Kitajskem niso dobili dovoljenja za stalno naselite, tako da imeli postojanke kar na ladjah.

KAKO UJETI GLOBOKO ZGODOVINO DALJNEGA VZHODA

Z zgodovino Daljnega vzhoda so se ukvarjali številni evropski zgodovinarji, vendar je to večinoma zgodovina trgovskih družb. Zmeraj več pa je tudi zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z Daljnim vzhodom, ki so ponovno začeli raziskovati vzhodne vire.

V Indiji traja srednji vek vse do angleške prevlade, pomembno pa je tudi vprašanje fevdalizma, ki je bil v obdobju med 15. in 18. stol. različen.

INDIJSKE VASI

V Indiji prevladujejo vasi. Povečini niso bile samozadostne, kar se tiče obleke in hrane, bile pa so tudi izjeme.

Vaško življenje je bilo navzven odprto omejevale pa so ga različne oblasti in trgi, ki so od vaščanov zahtevali njihove presežke. Kmetje so s svojim delo podpirali višje sloje.

V 14. stoletju je delhijski sultan uvedel prisilno upravo, ki je nadzorovala vasi, s to politiko pa so nadaljevali tudi Moguli, ki so zavladali leta 1526. Nadaljevali so s pobiranjem presežkov, ponekod pa so se presežki tudi povečali, v tem času pa so na vasi prišli tudi trgovci, ki so ustanovili tržnice in večje trge.

Nadzor nad vasmi so izvajali pokrajinski in okrožni oblastniki, ki so dobili zemljo v obliki džagirjev (beneficijev), dobili pa so tudi del dajatev; zamindarji (pobiralci davkov), ki so imeli do zemlje tudi dedne pravice; trgovci, posojevalci in menjalci. Od znotraj pa je vas omejevala vaška hierarhija in sistem kast (obrtništvo in proletariat nedotakljivih).

Vas je imela vaškega glavarja, ozko »aristokracijo« (khudkashta), manjšino bogatih kmetov z veliko zemlje, ki so bili tudi manj obdavčeni. Drugi kmetje, ki niso imeli svoje zemlje in so se priselili od drugje so bili bolj obdavčeni. Vasi so imele svoje obrtnike, ki so za svoje delo prejeli del skupnega pridelka in malo zemlje.

Okoli leta 1700 je Indija obdelovala le del svoje zemlje. Med 15. in 18. stoletjem je indijsko kmetijstvo obdelovalo le rodovitno zemljo. Kljub temu pa so v Indiji, zaradi dveh letin, pridelali več žita kot v Evropi s tem pa se je tudi ustvarjal večji presežek.

Poleg dveh letin je bilo indijsko kmetijstvo boljše od evropskega tudi zato, ker so pridelovali »bogatejše« pridelke (indigovec, bombaževac, sladkorni trs, mak, tobak in poprovci).

Kmetje so živeli v veliki revščini. K temu je prispeval vnaprej določen davek (določen je bil še preden so imeli kmetje pridelke), ki je kmete močno prizadel, če je prišlo do slabše letine od pričakovanj. Na revščino pa je močno vplivalo tudi zadolževanje kmetov. Dokler je bila mogulska država močna so kmetje še živeli v minimalni blaginji, v 18. stoletju pa je država začela izgubljati moč in prišlo je do kmečkih uporov.

OBRT IN INDUSTRIJA

V Indiji je bilo veliko obrtnikov. Najdemo jih v vaseh in mestih, njihovo število pa se je najbolj povečalo, ko je prišlo do povečanja števila prebivalstva v mestih. Delali so tako za notranjo porabo kot tudi za izvoz.

Indijska industrija se je srečevala s številnimi ovirami, najpomembnejši pa sta bili:

- Sistem kast (omejevanje kaj lahko kdo dela, podobno kot cehi v Evropi)
- Malo orodja (večinoma so uporabljali leseno orodje, zaradi tega je bila izdelava izdelkov počasnejša)

Čeprav niso poznali naprednih rudarskih tehnik in so izkopavali večinoma površinsko rudo, so izdelovali kvalitetno jeklo iz katerega so izdelovali številne izdelke (ladijska sidra, lepo orožje, sablje, bodala, dobre puške, dobre topove), ki so jih nato izvažali predvsem v Perzijo.

Pomembne so bile tudi ladjedelnice, ki so izdelovale ladje, ki so lahko ostale na morju več let kot Evropske. V prvi polovici 19. stoletja se uveljavita ladjedelnici v Bombaju in Kačinu v katere so vlagali bombajski parsi. Ladjedelnice so bile tudi v Bengaliji s Kalkuto. Ladje izdelane v Indiji so bile pri Evropejcih zelo priljubljene.

Pomembna je bila tudi tekstilna proizvodnja, ki se je lahko primerjala tudi z Angleško. Tekstilne delavnice so bile razporejene po vsej Indiji. Evropejci so kupovali tkanine od domačih trgovcev, ki so jim jo priskrbeli.

Zaradi takega sistema manufakture niso bile potrebne, čeprav jih je nekaj bilo (imenovale so se karake), delale pa so le za rabo lastnikov, plemstva ali cesarja. Včasih pa so svoje izdelke namenile tudi za izvoz.

Svilo in bombaž so pridelovali in izvažali po celotni Indiji in ju izvažali v velikih količinah. Indijska bombažna industrija je bila do angleške strojne industrije najboljša na svetu.

NARODNI TRG

Na indijskem trgu je krožilo vse – od kmetijskih presežkov do surovin in manufakturnih izdelkov. Trgovanje je potekalo najprej v majhnih mestih (kasbah), potem pa so stvari prepeljali v večja mesta.

Po kopnem so prevoz opravljale karavane z oboroženim spremstvom. Uporabljali so vozove z volovsko vprego pa tudi bivole, osle, konje, mule, koze in ponekod tudi nosače. Med deževnim obdobjem se je prevoz preusmeril na reke. Zaradi velikosti Indije je prišlo do notranje povezanosti, pomembna prvina te povezanosti pa je bilo denarno gospodarstvo.

Vodilno vlogo je imelo mesto Surat, ki je bilo pomembno uvozno in izvozno pristanišče s povezavami z Rdečim morjem in evropskimi in malajskimi pristanišči. Pomembno trgovsko območje je bila tudi Bengalija.

TEŽA MOGULSKEGA CESARSTVA

Cesarstvo velikega mogula je leta 1526 nadomestilo delhijske sultane.

Prvi pomemben dosežek (v času Akbarja 1556-1605) je bilo sožitje hinduizma in islama, brez večjih incidentov. Islam je bil, ker je bil vera vodilnega sloja, v pomembnejšem položaju, zato so Evropejci mislili, da bo islam hitro izpodrinil hinduizem, kot je v Evropi krščanstvo izrinilo poganstvo.

Drugi pomemben dosežek je bilo zlitje obeh kultur pod vplivom perzijske kulture. Ostala pa je razlika v jeziku, saj so Muguli govorili perzijsko, nižji sloji pa hindujsko. Tudi državna uprava, oblikovana po islamskem vzoru, je uporabljala hindujščino.

V pokrajinah (sakar) in okrožjih (pargana) je bila zelo razvejana uprava, ki je skrbela za pobiranje davkov in spodbujala poljedelstvo.

Vir moči sistema je bila vojska, ki so ji poveljevali plemiči (mansabdarji ali omerji). Vojska je bila najemniška, njeno celotno število pa je bilo okoli milijon vojakov

Vojaštvo je bilo tudi vlada, saj so najpomembnejše funkcije v državi opravljali vojaški poveljniki, ki so bili tudi glavni porabniki evropskih tkanin, ki so jih uporabljali za torbe, sedla za konje itd. konje so uvažali iz Perzije in Arabije in so bili dragi.

POLITIČNI IN ZUNANJEPOLITIČNI RAZLOGI PADCA MOGULSKEGA CESARSTVA

Mogulsko cesarstvo je začelo propadati v 18. stoletju. Zgodilo se je več pomembnih dogodkov:

- 1739 so Perzijci zavzeli in porušili Delhi
- Leta 1757 so Mogule v bitki pri Plasseyu premagali Angleži
- 1761 so Afganistanci v drugi panipatski bitki premagali Marathe, ki so hoteli takrat zavzeti cesarstvo.

Po nekaterih teorijah naj bi cesarstvo začelo propadati s smrtjo Avrangzeba leta 1707

Cesarstvo se je pri svoji vladi upiralo na fevdalce, ki so bili po rodu Perzijci in so bili, tako kot pozneje Angleži, tujci v Indiji. Plemiči so se morali cesarju pokloniti dvakrat na dan. Na ta način je cesar potrdil, da je še zmeraj živ, sicer bi lahko cesarstvo zajela nasledstvena vojna, saj Moguli niso imeli dokončno urejenega nasledstva.

Cesarstvo so oslabili tudi nekateri plemiči, ki so uspeli svojo posest, ki bi morala biti vrnjena cesarju ob njihovi smrti, spremeniti v dedno. V času vladanja Avrangzeba je prišlo tudi do vedno večje nepokorščine. Uprejo se Marathi, ki leta 1664 zavzamejo Surat in s tem zmanjšajo ugled cesarja.

Upor Hindujcev (njegove posledice so marathska vojna, zmagoslavje hinduizma in sikhovski spopadi) je razdelil Indijo na dva dela in s tem olajšal prihod Angležev.

Gospodarstvo se je v tem času razlikovalo od pokrajine do pokrajine (ene so propadale, druge so bile bolj uspešne), vendar pa je za nadaljevanje vojne v 18. stoletju bilo potrebno dobro gospodarstvo. Na koncu pa so Indijo vendarle zavzeli Angleži.

NAZEDOVANJE INDIJE V 19. STOLETJU

V 19. Stoletju je Indija zaostala za Evropo, saj ni mogla dohajati njene industrijske revolucije.

Indijski kapitalizem je bil pomanjkljiv, geografske značilnosti so povzročile notranjo razdrobljenost, to pa je pripeljalo do tekmovalnega denarnega gospodarstva. Indija ni imela veliko žlahtnih kovin in jih je morala uvažati, zato so ponekod že v 14. stoletju pobirali dajatve v denarju.

V 18. stoletju so bili na vrhuncu svoje moči bančniki in trgovci, kar so izkoristili celo za zamenjavo dinastije leta 1715. Na njih pa so pritiskali vladarji, pa tudi številne trgovske družbe, kar je slabšalo njihov položaj in s tem položaj gospodarstva.

Za zamudo Indije za Evropo so obstajali notranji in zunanji razlogi. Najpomembnejši notranji razlog so bile nizke plače indijskih delavcev s tem pa so bile tudi cene njihovih izdelkov nižje, v Evropi pa so jih prodali dosti dražje, zato se je povečal izvoz. Drugi razlog za zaostanek Indije je bil zunanji – Anglija. Anglija je zavzela Indijo in njene vire s tem pa je dobila vpliv nad velikim delom Azije.

V 18. Stoletju je bilo indijsko gospodarstvo močno – imela je zastarelo, a dobro kmetijstvo, njeno jeklo je bilo dolgo časa slabše le od Švedskega, imela je dobro razvito tržno gospodarstvo in številne trgovske kroge, ki pa jih ni obvladovala in zaradi njene nedejavnosti so azijsko trgovino prevzeli drugi in Indija je začela zaostajati. Skozi indijsko proizvodnjo bombaža pa so Angleži po letu 1760 prišli še na kitajski trg.

INDIJA IN KITAJSKA KOT DEL VEČJEGA GOSPODARSKEGA SVETA

Po letu 1400 se je Daljni vzhod združil v eno gospodarsko celoto, ki je bila dovolj razvita, da je privabila osvajalce, po drugi strani pa premalo razvita, da bi se lahko ubranila. To so prvi izkoristili muslimani, sledili pa so jim še Evropejci.

Središče tega gospodarskega sveta je bilo na Malajskem otočju, ki je zemljepisno na pol poti me Kitajsko in Japonsko na eni in Indijo na drugi strani. Nanj so močno vplivale razmere v Indiji in na Kitajskem. Kadar sta bili obe državi v gospodarskem vzponu se je središče trgovine prestavilo tja, vendar je Indija tja začela posegati pozno (šele v času začetkov krščanstva), Kitajska pa šele v 5. stoletju. Za razliko od Indije, ki je otočje hinduizirala, se je Kitajska usmerila večinoma v gospodarstvo, redko pa je tja posegala politično.

Sprva indijsko in kasneje še kitajsko širitev je pospešilo močno gospodarstvo. Otočje je bilo za Indijo bolj pomembno (zaradi pritiska z zahoda se je usmerila proti vzhodu), Kitajski pa je predstavljalo mejo, ki je ni nikoli prekorajčila.

Zaradi širitev obeh držav je postalo to živahno trgovsko središče. To obdobje je trajalo od 7.-13. stoletja (čas kraljestva Krividžaja s središčem na jugovzhodu Sumatr v mestu Palembang) in potem še med 13. in 15. stoletjem (modžopahitsko cesarstvo s središčem na Javi). Najpomembnejša za vzpon Malajskega otočja je bila ustanovitev mesta Malake leta 1403, ki je postalo gospodarsko središče otočja do njegovega zavzetja leta 1511.

PRVI BLIŠČ MALAKE

Pri razvoju mesta je bil zelo pomemben zemljepis. Mesto leži v ožini, ki povezuje Indijski in Tihi ocean na malajskem polotoku. Sprva je bila Malaka postajališče za trgovske ladje. Poleg tega da povezuje dva oceana se nahaja tudi na stičišču monsunov na zahodu in pasatov na jugu in vzhodu. Pomembni so bili tudi otoki okoli mesta. V mestu se je ustavila tudi Magellanova odprava (po Magellanovi smrti na Filipinih), tam pa se ju stavil tudi Drake.

Mesto je s svojim uspehom privabilo številne mornarje, ribiče in tudi gusarje, ustvarilo pa je celo svojo bojno mornarico.

Težavo je za mesto predstavljala zaloga s hrano. Ker sami niso mogli pridelati dovolj hrane (ukvarjali so se lahko le z ribolovom) so kmalu postali odvisni od Siama in Jave, ki bi mesto lahko uničili, če se na bi povežalo s Kitajsko, ki jih je branila do leta 1430, ko je kraljestvo na Javi propadlo.

Na Malako sta močno vplivala Indija in Kitajsko. Indija je začela pritiskati v 14. Stoletju in leta 1414 se je Malaka islamizirala, kar pa je še spodbudilo njen razvoj. S prihodom Indijcev se je gospodarstvo še okrepilo zaradi popra, ki so ga prinesli in tržnega gospodarstva, ki je bilo uvedeno po njihovem prihodu, odprli pa so se tudi novi trgi.

Prišlo je tudi do oblikovanja novega jezika, ki je imel za osnovo malajščino t.i. lingua franca, ki so ga uporabljali po vsem malajskem otočju.

Za razvoj trgovine so bili pomembni tuji trgovci, med katerimi so prevladovali muslimanski trgovci, pomembni pa so bili tudi hindujski trgovci, vendar so bili muslimanski močnejši, ker so nadzorovali trgovino z začimbami. Kitajsko se je malajskemu otočju odpovedala po letu 1430.

Malako so 10. 8. 1511 zavzeli Portugalci pod vodstvom Albuquerquea. Zavzetje je bilo krvavo, po zavzetju pa so bili do prebivalstva Portugalci strpni. Portugalci so ohranili večino trgovskih povezav Malake, nekatere pa so tudi razširili. Malaka je postala izhodišče za njihovo nadaljnje širjenje proti Japonski. Težave je Portugalcem povzročil šele prihod Nizozemcev, ki so zavzeli Malako leta 1641.

NOVA SREDIŠČA NA DALJNEM VZHODU

Že pred zavzetjem Malake je središče prometa na Daljnem vzhodu postala Batavija (ustanovljena 1619), ki je zacvetela leta 1638, ko so Japonci svoja pristanišča zaprli za Portugalce, Nizozemci pa so lahko prosto trgovali. Trgovski center je ostal na Malajskem otočju, dokler je tam vladala Nizozemska Vzhodnoindijska družba. Batavija je razcvet doživljala v času krize evropskega gospodarstva v 17. stoletju, ki pa ni prizadela Daljnega vzhoda, ki je ravno takrat doživljal razcvet.

V 18. stoletju je začela Nizozemska Vzhodnoindijska družba slabeti in njeno mesto je zasedla Angleška Vzhodnoindijska družba (okoli leta 1760). Takrat je v Evropi prišlo do zamenjave moči-najmočnejša je postala Anglija, na Daljnem vzhodu je glavno vlogo prevzela Indija, vendar le ob denarni podpori Anglije.

Gospodarsko središče se je iz Batavije v 18. Stoletju prestavilo v Kalkuto, s tem pa je bila Nizozemska Vzhodnoindijska družba še bolj oslABLJENA.

6. INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA IN RAST

Beseda revolucija naj bi se v pomenu razrušitve neke družbe prvič pojavila leta 1688 v angleščini. Po pomenu bi se mogla uporabljati samo za dogodke, ki se odvijajo hitro in nasilno, vendar kadar gre za družbene pojave, sta hitro in počasi nerazdružljiva. S tem se nam vsili dialektika dolgega in kratkega časa. Pogosta prisposoba s pomočjo katere to razlagajo je vzlet letala, saj za to, da letalo (Anglija) vzleti, morajo biti razmere vnaprej ugodne. Nič se ne zgodi kar tako, ampak so vedno potrebne priprave in prilagoditve. Industrijska revolucija je tako najmanj dvojna, v navadnem pomenu besede in obenem dolgotrajen, prikrit in tih postopek.

Prva industrijska revolucija v Evropi: konji in mlini v 11., 12., in 13. stoletju

Pojav mlinov, ki jih je poganjala voda in ki so zamenjali noge valjalcev so bili revolucija. Mlini so se postavljali zunaj mest in ker so trgovski odjemalci začeli odhajati tja, je to začelo ogrožati pravice mest. V kmetijstvu se je razmahnilo triletno kolobarjenje, med podeželjem in mesti se je zarisala ločnica in mesta so si pridržala predvsem industrijske dejavnosti, še posebej so se pri tem odlikovala mesta v Italiji (Benetke, Florenca...). Od 11. stoletja dalje je torej potekala sorazmerna nepretrgana rast, ki se je ustavila šele v 14. in 15. stoletju.

Zarodek revolucije v Agricolovem in Leonardovem času

Ko si je Evropa opomogla, je rast potekala po osi, ki je povezovala Nizozemsko in Italijo prek Nemčije, in prav Nemčija je se je takrat znašla na čelu razvoja (od 1470 naprej). Najverjetneje zaradi tega ker je ležala med dvema vodilnima svetovoma na severu in jugu in zaradi svojega rudarstva. Razvoj se je ustavil leta 1535, ko so v igro prišlo ameriško srebro, še dodatni udarec pa je bil padec moči Antwerpna leta 1550. Tudi v Italiji je bilo čutiti uspeh, predvsem zaradi demografske revolucije, katere rast se je nadaljevala do 16. stol. Milan se je izmuznil krizi 14. in 15. stol. in doživel razcvet manufaktur. V Lombardiji se je začelo napredno kmetijstvo (High Farming), kakršno je pozneje poznala Nizozemska in se je kasneje s posledicami preneslo v Anglijo.

John U. Nef in prva angleška revolucija v letih 1560-1640

Malo pred državljansko vojno (1642) je Anglija postala prva industrijska dežela v Evropi in je na tem mestu tudi ostala. Anglija je sprva vpeljala industrije (mlini za papir, livarne topov, mlini za smodnik, tovarne galuna) uvedla in nato razmahnila. Povečalo se je število podjetij, število delavcev, tovarne so se razširile, vlaganja so postala velikanska. Značilna notranja poteza te revolucije je bilo tudi zatekanje k premogu, izbira sicer ni bila načrtna, ampak logična, glede na to, da so imele reke v Angliji preveč len tok in da je les bil redek (in je v 16. stol. dosegel zelo visoko ceno). Premog so vpeljali v opekarne, galunarne, sladkorne rafinerije, kar je povzročilo zgostitev delovne sile in kapitala. Uvedlo se je tudi mnogo tehničnih novosti, razlog za to pa je bila verjetno rast notranjega trga in sicer zaradi demografske rasti in povečanja kmetijskih dohodkov. Kmetijstvo je povečalo pridelavo z usmerjenim kmetijstvom, obdelovanjem ledin in z ograjenimi zemljišči, kljub temu pa ni bila dovolj visoka in je še vedno zaostajala za demografskim razmahom. Kljub vsemu napredku pa so zaostajali pomembnejši izseki. V fužinarstvu npr. niso uporabljali plavžev na koks vse do leta 1750, ko cena premoga ni bila več tako ugodna. Suknarska industrija je tudi stala, saj je bila bolj kmečka kakor manufakturna in je ob koncu 17. stol. zagotavljala samo 50% izvoza. (v 16. stol. ga je zagotavljala 90%). Anglija je od l. 1640 - 1680 stagnirala, industrija je sicer še vedno delovala, ni pa napredovala .

ANGLEŠKA REVOLUCIJA PO POSAMEZNIH IZSEKIH

Prvi dejavnik: angleško kmetijstvo

17. stoletje:

Napredek angleškega kmetijstva ne gre pripisati novim rastlinam ali strojem, pač pa novi obliki izrabe tal, usmerjenega kmetijstva, večkratnega oranja in kolobarjenja, katerih cilj je bil odprava ledin in spodbujanje živinoreje. Vse to so v 19. stol. poimenovali "high farming." Bistvene spremembe so se zgodile po letu 1650, ko je demografski pritisk uplahnil. Povpraševanje po žitu je ostalo nespremenjeno, vendar pa se je zaradi pritiska mest povečalo povpraševanje po mesu; večji donos je tako začela prinašati živinoreja. Od tod prihaja preusmerjanje k krmnim rastlinam, npr. detelji in novim postopkom kolobarjenja, posledica tega je bila povečana količina gnoja, ki je povečalo pridelek žit. High farming pa je imel še

eno posledico; ker so krmne rastline uspevale na peščeni in lahki zemlji je ta postala najbogatejša v Angliji in obdelovati so začeli tudi zemljo, ki je tedaj veljala za borno. Kriza 17. stoletja se je ujemala z počasnim dozorevanjem podeželja in je za prihodnjo industrijsko revolucijo vplivalo blagodejno; spodbudilo je uveljavitev donosnega kmetijstva, ki je lahko v 18. stol. vzdržalo ponoven demografski razmah in na revnih območjih povečalo število majhnih podjetnikov in proletariata iz katere je industrijska revolucija črpala delovno silo. Podrla se je tudi zemljiškosposka ureditev, to pa je Anglija dosegla že dosti pred industrijsko revolucijo. Zemljiška aristokracija je imela v lasti približno tretjino zemlje v župniji, katero je razdelila na velike kmetije in jo oddala zakupnikom; majhni (in včasih veliki) neodvisni posestniki so bili lastniki druge tretjine; pri občinski zemlji, ki je sestavljala zadnjo tretjino so imeli kmetje majhne zaplate in pravice. Majhni posestniki so bili primorani povečati posest ali jo izgubiti in postati plačani delavci. Zaradi tega ali mogoče enclosures sistema, ki je odpravil občinsko imetje se je zemlja počasi združila v donosnejše velike posesti v rokah zemljiškega plemstva (yeomanov) in zakupnikov.

Demografska rast

v 18. st. je prebivalstvo v Angliji naraščalo, tako kot povsod po Evropi. Biološki pritisk je povzročil večanje mest, boljše urejeno podeželje in razvoj industrijskih naselij. Glede na to da se je prebivalstvo med leti 1760 in 1830 desetkrat povečalo, je v mestih začelo primanjkovati prostora. Tovarne so imele po več nadstropij (tudi do 12), delavske stavbe so bile razsejane, veliko je bilo blata in mlakuž, v kletih pa je stanovalo tudi po 15 in 16 ljudi hkrati (med najnižjim proletariatom je bilo takrat 50 000 Ircev). Z uvedbo strojev se je povečalo število neizkušenih del in s tem delo žensk in otrok.

Tehnika

Med vsemi dejavniki, ki naj bi sprožili industrijsko revolucijo je največ izgubila tehnika, saj izumi dostikrat presegajo industrijske zmožnosti in prav zaradi tega niso koristni. V mislih je treba imeti tudi da ni tehnika tista ki določa gospodarstvo, pač pa gospodarstvo tisto ki določa tehniko. Angleškega izumiteljstva pa ni spodbodel samo pritisk povpraševanja, ampak tudi tekmovalnost nizkih indijskih cen, kar se lepo vidi pri bombažu, saj ko je v Londonu poskočila moda pobarvanega platna, je angleška vlada prepovedala uvoz indijskega bombaža v Veliko Britanijo, razen če bi šlo za ponoven izvoz. Podobno je bilo pri pridelavi kovin, kjer je bil vpliv cen enako močan, če ne celo močnejši od povpraševanja. Večina železa je takrat prihajala iz plavžev, ki so delovali na lesno oglje. Po letu 1750 so se stvari spremenile ravno zaradi povečanega povpraševanja, ki je povzročila dvig cen lesnega oglja in po drugi strani je bilo taljenje s koksom ugodnejše.

Bombažni "bum"

Ker so bile novosti v bombažni industriji del dolge vrste značilnih sprememb starih tekstilnih industrij, nas to navaja na misel da sodi bombažna industrija še v staro družbo oz. "zadnje poglavje v razvoju stare industrije kakor začetek nove." Bombažna industrija se je šele na koncu razcveta od nestalnih padcev in se zatekla k parnemu stroju, ampak parni stroj seveda ni bil izumljen posebej za bombaž. Tekstilna industrija je zahtevala več delovne sile kot kapitala. Bombažna revolucija v Angliji je bila pravzaprav posnemanje indijske industrije, katero je nazadnje dohitela in tudi prehitela. Treba je bilo delati enako dobro in manj drago, to pa je bilo možno samo s strojem. Anglija je tako postala tekmeč z indijskimi bombažnimi izdelki. Bombaž je bil v Angliji predvsem izvozno blago; leta 1800 je zagotavljal četrtno vsega britanskega izvoza, leta 1850 pa polovico. Za bombažno revolucijo je prišla revolucija v železu, in čeprav pri izbruhu strojev in prihodnosti metalurgije bombaž ni imel prevelike vloge, so prvi račun plačali bombažni dobički.

Trgovanje na daljavo

V Angliji je v 18. stol. poskočil indeks industrij, ki je delal samo za narodni trg poskočil s 100 na 150, proizvodnja industrij, ki so delale a izvoz pa s 100 na 500. Bogastvo, ki ga je imela Anglija zunaj otoka, je bilo velikansko trgovsko cesarstvo, kar je pomenilo odprtost britanskega gospodarstva k največji enoti menjav na svetu. Poleg tega se je okrog leta 1760 trgovanje z Evropo manjšalo, medtem ko je čezmorsko trgovanje naraščalo. Tako prišlo do tega, da se Anglija ni več mogla kosati z bližnjimi Evropskimi trgi in je tam zaostajala, drugod po svetu pa je bila prva. Sicer se lepo vidi, kako je Anglija usmerila trgovino na obrobje in to je največkrat storila kar s silo (v Indiji, Kanadi in na afriškem bregu), pa tudi evropske vojne v letih 1793-1795 so Angliji pomagale, da se je polastila sveta. Zanimiv vpogled o vplivu zunanje trgovine na industrijsko revolucijo v Angliji je imel tudi indijski zgodovinar Amalendu Guh, ki ni primerjal količin, ampak rajši presežke, ki jih je dobivala Anglija iz Indije in presežke varčevanja namenjene vlaganjem.

Povečanje zmogljivosti notranjega prevoza

Notranja trgovina je bila po vrednosti dvakrat ali trikrat večja od zunanje trgovine. Razlog temu je bilo predvsem povečanje trga, posplošenje denarnega gospodarstva, poleg tega se je z velikimi posebnimi tržnicami v prestolnici in zaradi večjega števila posrednikov dobički in dohodki porazdelili med čedalje večje število udeležencev. Povezave so se vedno bolj zapletale in posodabljale in delovale same od sebe. Končno so se povečale tudi prevozne zmogljivosti, ki so potlej omogočale razmah. Zelo pomembne v angleškem notranjem prevozu so bile posebne obrežne ladje colliers, te so obsegale 3/4 britanskega ladjevja. Pomembna je bila tudi rečna plovba, ki je omogočal prevoz blaga v notranjost otoka. Ravno zaradi svoje nepogrešljivosti so jih po letu 1600 izboljševali, jim podaljšali plovnost, presekali okljuje ali postavili zapornice. Otok je počasi zajela norija prekopov, od katerih pa vsak ni uspel, razen če je bil pametno izbran (vsak drugi prekop se je ponesrečil). Sredi kopna so povsem sprejemljivo cestno omrežje omogočile ceste z mitnicami, ki so jih gradili predvsem na zasebno pobudo in so postopoma zamenjale prejšnje ceste, ki načeloma niso bile tako slabe, vendar so bile za vozove slabo prevozne in pozimi dostikrat neuporabne. Ceste in prekopi pa vseeno niso rešili vprašanja prevoza premoga od rudniških odlagališč do nakladališč in zaradi tega se je v 18. stol. pokazala nova kovinska tirnica, ki pa je že napovedovala prihod železnice. Tirnice so bile sprva lesene, kasneje so tem tirnicam dodali še zunanji rob da kolo ni moglo zdrsniti s tračnice, okrog leta 1767 so lesene tirnice zamenjali z železnimi. Po letu 1800 so se raziskave lotile prilagajanja parnega stroja, ki naj bi omogočil vleko, prva lokomotiva se je pokazala l. 1814. S tako izboljšanimi povezavami je seveda hitrejši promet pospešil razvoj Anglije.

Počasen razvoj

Po vsem tem se pojavi nekaj ugotovitev. In sicer ne kratki čas ne dogodkovnost ne igrata prve vloge v industrijski revoluciji, vse gre počasi: taljenje s koksom, uvajanje strojev v tkalstvu, prava kmetijske revolucija, parni stroj, prava železnica... Preden je iz industrijske revolucije nekaj nastalo, se je moralo mnogo preurediti. V 17. stol. je bila stara družba v resnici že spodkopana in tudi obrtna združenja v Londonu so se razkrojila po požaru v letu 1666.

Rast

Rast je gibanje, ki vzdiguje gospodarstvo, ustvarja zaposlitev, kuje dobiček... To gibanje, ki pa se zdi da pojasnjuje vse, je vendar težko pojasniti. Nekatere izmed možnih domnev sta pretrgana ali nepretrgana rast.

Delitev dela: putting out system se je končal.

Putting out system je bil najpogostejša oblika industrije med mestom in podeželjem, ki je bil takrat razširjen po vsej Evropi. Sistem je deloval tako, da je podeželski obrtnik skupaj z družino obdržal nekaj zemlje in nekaj živine, obenem pa ga je trgovec zalagal z surovinami, jemal od njega dokončane ali napol dokončane izdelke in mu jih plačeval. V družbi se je začelo ponavljati novo pravilo, in sicer delo otrok skupaj s starši, to pravilo pa je bilo tako močno, da podjetja največkrat sploh niso najemala posameznika, ampak samo cele družine. To se je obdržalo samo toliko časa, kolikor je bilo koristno, saj je tehnični napredek temu postopoma naredil konec (npr. z razvojem mehanskih statev, kjer je en otrok naredil delo kot 2 ali 3 odrasli, je počasi začela izginjati družinska tkalska delavnica). To pa je prineslo s seboj posledice, veliko ljudi je bilo vrženih na ceste, mezde so se znižale. Nova delitev dela je razbila tudi družbo revežev. Stanovati v mestu, slaba prehrana in težek delovni urni je pomenilo spremembo v življenju. Večina moških delavcev je iz tovarn pobegnila (o tem priča podatek, da je bilo leta 1838 samo 23 % tekstilnih delavcev odraslih moških), glavnino so sestavljale ženske in otroci, ki so se lažje prepustili usodi. Družbeno nezadovoljstvo je bilo v Angliji v letih 1815-1845 največje, o čemer pričajo mnogi izbruhi ludizma, političnega radikalizma in sindikalizma.

Industrijci

Delitev dela pa ni bila pojav samo spodnjega dela podjetij, pač pa se je dogajala tudi pri vrhu. Večina nalog je bila prej nerazdeljenih. Veliki trgovec je bil obenem trgovec, bančnik, zavarovalec, opremnik, industrijec... Ob koncu 18. in na začetku 19. stol. je na površje priplavala nova osebnost – industrijec. V skladu s tem pojavom se je od takrat dalje iz leta v leto večal povečeval nov industrijski kapitalizem. Sprva so bili industrijci predvsem »organizatorji« in naloge, ki so si jih zadale, so bile obvladanje najpomembnejših novih tehnik, držanje delovodij in delavcev v šahu in poznavanje trga, tako da so lahko proizvodnjo usmerjali sami. Sčasoma so se otresli trgovskih posrednikov, tako da so nazadnje sami nadzorovali kakovost kupljenih surovin in njihovo redno dostavo. Uspeh raznih podjetnikov in industrijcev pa ni bil posledica tehničnih novosti, pač pa načina vodenja; priskrbeti si kredit in stalno delovno silo... Prav neodvisnost je postala znamenje novih časov.

Razdelitev angleške družbe

Poklicna sestava se je spremenila. Zmanjšal se je do takrat pretežni primarni (kmetijski) sektor in sicer na račun sekundarnega (industrijskega) in čedalje večjega terciarnega (storitve). O razbohotenju storitev ni dvoma, saj je nemogoče zanikati, da se je prevoz razvil, trgovina na debelo razdrobila, da je število trgovin naraščalo in da so bile obenem vedno bolj usmerjene, da so se podjetja zbirokratizirala, da je bilo čedalje več nalog zastopnikov, računovodij, preglednikov, pisarniških delavcev, etc. Na vprašanje, če je razvoj terciarnega izseka vplival na industrijski razmah, pa je težko odgovoriti, saj se je medsektorska porazdelitev dela začela že zdavnaj in se je samo nadaljevala – bila je del dolgega trajanja. Ni dokaza, da bi rast sprožil razmah tretjega odseka, je pa zagotovo znamenje te rasti.

Denarnišтво in kapitalizem

Rast in kapital sta medsebojno povezana, kadar je rast izjemna in vse poriva naprej, se tudi kapital preoblikuje in utrdi se prevladujoč pomen industrijskega kapitalizma. Kapitalizem je sicer že stara zgodba in v 19. stol. se nam kapital kaže v novih tako kot v starih oblikah: kmetijski kapital (še leta 1830 pomeni ½ angleškega premoženja), industrijski kapital (najprej raste počasi, nato hitro), starodavni trgovski kapital (sicer manj pomemben, vendar se razteza v svetovnih razsežnostih in ustvarja kolonializem) in na koncu seveda še denarni kapital (banke in finance). V tem času je naj bi želel denarni kapitalizem izpodriniti industrijski in trgovski kapitalizem, ampak treba je vedeti, da se finančni kapitalizem ni rodil šele leta 1900,

ampak že dosti prej. Središče vsega sistema je bila leta 1694 ustanovljena Angleška banka in opirajoč se nanjo so se razrasle ostale banke v Londonu (po 1820 jih je bilo okrog 100). Podeželskih bank je bilo občutno manj jih je bilo okrog 1750 samo še kakih ducat, ampak okrog leta 1810 je to število poskočilo na 650. Sicer pa so bančniki po sili izhajali iz različnih poklicev ; mlinarji, žitni trgovci, nogavičarji, etc. V celoti je bil sistem bank v Angliji trden, saj ga je dejansko podpirala Angleška banka s posojili v skrajni sili. Očitno znamenje splošne trdnosti je to, da so zasebne banke postale hranilne banke in so s tem povečale zmožnost posojanja kmečkim zakupnikom, zemljiškim posestnikom in industrijcem. Banke, ki so imele vlogo zastopnic in sodelavk pokrajinskih bank, so prerazdeljevale kredit in pošiljale denarne presežke iz predelov, kakršen je bil angleški jugovzhod, v dejavna območja na severozahodu. S tem se je kapital lepo porazdelil med koristi posojevalcev, izposojevalcev in posrednikov.

Kakšno vlogo pripisati konjunkturi

Šlo naj bi za čas sorazmerno kratke konjunktore (dolga ali napol dolga nihanja, ki si neutrudno sledijo kakor nepretrgano zaporedje valov). Konjunktura nas vodi v osrčje že načetih vprašanj vendar po posebnih poteh, poteh zgodovine cen. Konjunktura po mnenju avtorja zapoveduje sočasnim procesom in vari človeško zgodovino. Po mnenju njegovih angleških kolegov pa konjunkturo v vsaki deželi porajajo procesi in dogodki znotraj posameznega naroda. Obstaja več dejavnikov, ki naj bi vplivali na valovanja; prva je bila vojna (sedemletna vojna 1775-1783, vojna angleških ameriških kolonij), nato so prišla nihanja kmečkega gospodarstva. Tretji dejavnik teh valovanj so bili trgovski cikli (trade cycles) – angleška trgovina je poznala »plime in oseke« in isto velja za gibanje denarnega obtoka. Konjunktura torej, ki je angleške cene vzdigovala, zaustavljala ali potiskala navzdol, ni bila angleški čas, ampak prej svetovni čas. Ta čas se je mogoče res izoblikoval v Angliji, kjer je bil London glavni epicenter ampak ta konjunktura ni bila samo last otoka, vplival je na cel svet. Evropo in Anglijo je ovijala ista konjunktura, kar pa ne pomeni da sta bili obe v enakem položaju. Visoka konjunktura je v Angliji hitreje povečala cene kakor mezde in ob naraščajočem prebivalstvu se je življenjska raven tedaj znižala.